

BZgA

**Federal Centre
for
Health
Education**

Savezni centar za zdravstveno obrazovanje
Regionalni ured Svjetske zdravstvene
organizacije za Europu i
Savezni centar za zdravstveno obrazovanje

Standardi spolnog odgoja u Europi

*Okvir za kreatore
političkih odluka,
obrazovne i zdravstvene
institucije i stručnjake*

EUROPE

Savezni centar za zdravstveno obrazovanje
Regionalni ured Svjetske zdravstvene
organizacije za Europu i
Savezni centar za zdravstveno obrazovanje

Standardi spolnog odgoja u Europi

Okvir za kreatore političkih odluka,
obrazovne i zdravstvene
institucije i stručnjake

Savezni centar za zdravstveno obrazovanje, BZgA
Köln, 2010.

Sadržaj

Predgovor	7
Prvi dio: Uvod	11
1. Pozadina i svrha	11
1.1 Formalni i neformalni spolni odgoj	11
1.2 Povijesni kontekst spolnog obrazovanja u školama	13
1.3 Razvoj spolnog obrazovanja u školama u Europi	14
1.4 Različitost spolnog obrazovanja u Europi	15
1.5 Europa iz globalne perspektive	17
1.6 Paralelne međunarodne inicijative za spolni odgoj	18
2. Spolnost, spolno zdravlje i spolni odgoj – definicije i pojmovi	19
3. Argumenti za spolni odgoj	23
3.1 Temeljna razmatranja o spolnom odgoju	23
3.2 Psihološki i spolni razvoj djeteta	24
4. Principi i rezultati spolnog odgoja	29
5. Ciljane skupine i partneri u spolnom odgoju	30
6. Kako predavati spolni odgoj – opći okvir i osnovni preduvjeti	31
6.1 Sedam obilježja spolnog obrazovanja	31
6.2 Kompetentnost edukatora	33

Drugi dio: Matrica spolnog obrazovanja 35

1. Uvod u matricu 35

1.1 Pozadina matrice 35

1.2 Važnost podrške struktura 36

1.3 Zašto spolni odgoj treba započeti prije četvrte godine? 36

1.4 Kako čitati matricu 37

2. Matrica 39

Bibliografija 53

A. Bilješke 53

B. Znanstvena bibliografija o psihološkom i spolnom razvoju djeteta 56

C. Kurikulumi i nastavni priručnici 60

D. Internetske stranice 63

Predgovor

Svjetska zdravstvena organizacija i njezin Europski odjel suočavaju se s mnogim izazovima u polju spolnog zdravlja pri čemu su porast zaraze virusom HIV-a i drugim spolno prenosivim infekcijama, neželjene adolescentske trudnoće i spolno nasilje samo neki od njih. Djeca i mladi ključna su populacija za općenito poboljšanje spolnog zdravlja. Oni spolnost trebaju poznavati i iz aspekta rizika i iz aspekta obogaćenja da bi prema njoj razvili pozitivan i odgovoran stav. Na taj će se način oni moći ponašati odgovorno, ne samo prema samima sebi nego i prema drugima u društvu u kojem žive.

Ovaj je dokument nastao kao odgovor na potrebu za standardima spolnog odgoja koju je kao takvu nedavno prepoznao Europski odjel Svjetske zdravstvene organizacije. Taj odjel obuhvaća pedeset tri zemlje i pokriva velik prostor od Atlantika do Tihog oceana. Većina zapadnoeuropskih zemalja već ima nacionalne smjernice ili minimalne standarde spolnog odgoja, no na razini Europskog odjela ili Europske Unije preporučeni standardi još nisu bili oblikovani.

Ovaj dokument zamišljen je kao prvi korak u popunjavanju te praznine za cijelo područje Europskog odjela Svjetske zdravstvene organizacije. Željelo bi se osim toga da ovaj dokument pridonese uvođenju holističkog spolnog odgoja. Holistički spolni odgoj djeci i mladima daje nepristrane, znanstveno ispravne informacije o svim aspektima spolnosti, a istovremeno im omogućava da razviju vještine na

temelju kojih će u skladu s tim informacijama djelovati. Spolni odgoj na taj način pridonosi razvijanju otvorenih stavova punih poštovanja i pomaže izgradnji ravnopravnog društva.

Tradicionalno se spolni odgoj fokusirao na potencijalne rizike spolnosti kao što su neželjena trudnoća i spolno prenosive bolesti. Taj negativni fokus često može zastrašiti djecu i mlade. No takav spolni odgoj ne zadovoljava njihovu potrebu za informacijama i vještinama te u prevelikom broju slučajeva jednostavno nije relevantan u njihovu životu.

Holistički pristup utemeljen na razumijevanju spolnosti kao područja ljudskog potencijala pomoći će djeci i mladima da razviju osnovne vještine koje će im omogućiti da samostalno odrede svoju spolnost i odnose u različitim fazama svoga razvoja. On ih podržava da postanu sposobniji živjeti svoju spolnost i svoje odnose na pun i odgovoran način. Takve su vještine ujedno neophodne da bi se zaštitili od mogućih rizika.

Spolni je odgoj dio općeg obrazovanja i na taj način utječe na razvoj osobnosti djeteta. Njegova preventivna narav pridonosi prevenciji negativnih posljedica vezanih za spolnost, a ujedno može i poboljšati kvalitetu života, zdravlja i pridonijeti dobrobiti. U tom pogledu spolni odgoj pridonosi općem promicanju zdravlja.

U razdoblju između studenog 2008. i prosinca 2009. godine Savezni centar za zdravstvenu edukaciju u Kölnu organizirao je niz od četiriju radionica na kojima su se zajedničkim radom oblikovali ovi standardi.

Uvođenje spolnog odgoja – napose u škole – nije uvijek lagano: često dolazi do otpora koji se uglavnom temelji na strahovima i krivom poimanju spolnog odgoja. Nadamo se da će ovi standardi moći odigrati pozitivnu ulogu u poticanju zemalja da počnu uvoditi spolni odgoj ili da prošire postojeće programe s ciljem ostvarenja holističkog spolnog odgoja.

Inicijativu je 2008. godine pokrenuo **Regionalni ured Svjetske zdravstvene organizacije za Europu**, a razvio je **Savezni centar za zdravstvenu edukaciju (BZgA)**, koji surađuje sa Svjetskom zdravstvenom organizacijom u području spolnog i reproduktivnog zdravlja, u bliskoj suradnji sa skupinom stručnjaka. U skupini je radilo devetnaestoro stručnjaka iz devet zapadnoeuropskih zemalja, iz različitih znanstvenih područja – od medicine i psihologije do društvenih znanosti. Svi oni imaju golemo iskustvo u području spolnog odgoja i u teorijskom i u njegovu praktičnom dijelu. U procesu koji je trajao duže od jedne i pol godine sudjelovale su i vladine i nevladine organizacije, međunarodne organizacije te akademska zajednica. U

tom se razdoblju radna skupina okupila četiri puta na radionicama tijekom kojih je dogovorila ove standarde za spolni odgoj. Nadamo se da će standardi koristiti kao smjernice za uvođenje holističkog spolnog odgoja. Dok s jedne strane pružaju praktičnu pomoć u razvoju potrebnih kurikuluma, standardi istovremeno mogu pomoći u zagovaranju uvođenja holističkog spolnog odgoja u svim državama.

Dokument je podijeljen u dva dijela. Prvi dio daje pregled osnovne filozofije, obrazloženja, pregled definicija i principa spolnog odgoja te elemenata koje on uključuje. U prvom se dijelu predstavlja širi pojam holističkog spolnog odgoja i objašnjava zašto je on iznimno važan za mlade i adolescente.

U osnovi drugoga dijela dokumenta nalazi se matrica s temama koje spolni odgoj treba obraditi u određenim dob- nim skupinama. Iako ovi standardi nisu zamišljeni da budu vodič za provedbu, ovaj je dio materijala više usmjeren prema praktičnom provođenju holističkog spolnog odgoja u školama.

Zahvale

Savezni centar za zdravstvenu edukaciju (BZgA), ustanova koja je tiskala ove standarde, želi izraziti svoju duboku zahvalnost mnogim osobama: dr. Gunti Lazdane iz Regionalnog ureda SZO za Europu, koja je inicirala ovaj važan proces, i stručnoj skupini koju čine profesor Dan Apter (Klinika za spolno zdravlje, Väestöliitto), Doortje Braeken (Međunarodna federacija za planirano roditeljstvo, IPPF), dr. Raisa Cacciatore (Klinika za spolno zdravlje Väestöliitto), dr. Marina Costa (PLANeS, švicarska fondacija za spolno i reproduktivno zdravlje), dr. Peter Decat (Međunarodni centar za reproduktivno zdravlje, Sveučilište u Gentu), Ada Dortch (IPPF), Erika Frans (SENSOA), Olaf Kapella (Austrijski institut za obiteljske studije, Sveučilište u Beču), dr. Evert Ketting (savjetnik za spolno i repro-

duktivno zdravlje i HIV/AIDS), profesor Daniel Kunz (Sveučilište za primijenjene znanosti i umjetnosti u Luzernu), dr. Margareta Larsson (Sveučilište u Uppsali), dr. Olga Loeber (Europsko društvo za kontracepciju), Anna Martinez, (Forum za spolni odgoj, Nacionalni ured za djecu, Velika Britanija), dr. Kristien Michielsen (Međunarodni centar za reproduktivno zdravlje, Sveučilište u Gentu), Ulla Ollendorff (Norveška uprava za zdravlje), dr. Simone Reuter (Služba za kontracepciju i spolno zdravlje, Nottinghamshire Community Health), Sanderijn van der Doef (Svjetska fondacija za populaciju), dr. Ineke van der Vlugt (skupina Rutgers Nisso) i Ekua Yankah (UNESCO). Oni su na ovom projektu radili neumorno i s velikom zainteresiranošću. Bilo je zadovoljstvo raditi s tako predanim kolegama.

Prvi dio

Uvod

1. Pozadina i svrha

Ovaj dokument predstavlja preporučene standarde za spolni odgoj. Standardi upućuju na to što djeca i mladi trebaju znati i razumjeti u različitoj dobi, koje situacije i izazove trebaju biti u stanju svladati u toj dobi i koje vrijednosti i stavove trebaju izgraditi. Sve to potrebno je da bi se u pogledu svoje spolnosti mogli razviti na zadovoljavajući, pozitivan i zdrav način.

Ovaj dokument može se koristiti za zagovaranje kurikulumā na raznim razinama obrazovanja te za njihovo razvijanje ili nadograđivanje.

U domeni zagovaranja materijal može služiti da bi kreatore političkih odluka uvjerio u važnost uvođenja spolnog odgoja ili u širenje postojećih pristupa. Standardi su dobro polazište za dijalog o spolnom odgoju s ključnim osobama koje donose odluke i interesnim skupinama u toj domeni. Ako se standardi koriste za razvijanje i nadograđivanje postojećih kurikuluma, dokument treba preinačiti za posebne potrebe i situaciju zemlje o kojoj je riječ. Standardi pomažu pri određivanju što mogu biti sljedeći koraci prema holističkom pristupu spolnom odgoju i pružaju speci-

jalizirano vodstvo za određivanje ishoda učenja, što je integralni dio svakog kurikuluma.¹

Ovaj je dokument nastao kao reakcija na potrebu za standardima spolnog odgoja koja je u području Europe uočena nedavno. Nekoliko europskih zemalja pristupilo je Regionalnom uredu Svjetske zdravstvene organizacije za Europu sa zamolbom za podršku pri izradi programa spolnog odgoja. Europski standardi, koji se nastavljaju na iskustva europskih zemalja s dužjom tradicijom u davanju takve vrste obrazovanja te koji predstavljaju zajedničko stručno znanje europskih stručnjaka u ovom području iz različitih zemalja, osiguravaju vrijedan okvir za razvijanje takvih programa.

¹ U području spolnog odgoja bilo je mnogo aktivnosti i inicijativa. Materijali i alati za različite vidove spolnog odgoja mogu se naći u Bibliografiji, odjeljak C. U slučaju izrade novog kurikuluma mogu se koristiti baza podataka UNESCO-a te opsežni pregledi spolnog odgoja u Europi koje su napravili BZgA i IPPF. Usp. *UNESCO HIV and AIDS Education Clearinghouse*; IPPF (2006a, 2007), Lazarus & Liljestrand (2007) i BZgA/WHO Regional Office for Europe (2006).

Nova potreba za spolnim odgojem

Potrebu za spolnim odgojem potaknuli su razni događaji u posljednjih deset godina. Oni uključuju globalizaciju i migracije novih skupina stanovništva s različitim kulturnim i religijskim temeljima, brzo širenje novih medija, a posebno interneta i tehnologije mobilne telefonije, pojavu i širenje HIV-a/AIDS-a, sve veću zabrinutost za spolno zlostavljanje djece i adolescenata te, ne manje važno, promjene u stavovima prema spolnosti i promjene u spolnom ponašanju mladih. Te novine zahtijevaju učinkovite strategije da bi se mladima omogućilo da se sa svojom spolnošću nose na siguran i zadovoljavajući način. Formalizirani spolni odgoj u dobroj je poziciji da dopre do većeg dijela ciljane skupine.

Europski standardi istovremeno mogu biti vrijedno sredstvo za razvijeni je i manje razvijene zemlje izvan Europe. Mnoge od tih zemalja okreću se Europi kao dragocjenom izvoru znanja, a vlade mnogih europskih država i nevladine organizacije aktivno ih podupiru u razvijanju spolnog odgoja.

Da bi se ovaj dokument ispravno razumio, prvo je potrebno raspraviti što ovakvi standardi mogu značiti u praksi ako se u obzir uzme činjenica da se ljudska spolnost razvija u djetinjstvu i adolescenciji, a da pri tom procesu prevladavaju društveni, kulturni, religijski i drugi utjecaji.

1.1. Formalni i neformalni spolni odgoj

Tijekom procesa odrastanja djeca i adolescenti postupno stječu znanje i razvijaju poimanja, vrijednosti, stavove i vještine povezane s ljudskim tijelom, intimnim odnosima i spolnošću. Za to znanje oni koriste čitav niz različitih izvora. Najvažniji su, posebno u ranijim fazama razvoja, neformalni izvori kao što su to roditelji, iznimno važni u najranijoj dobi. Uloga stručnjaka – liječnika, pedagoga, sociologa ili psihologa – u ovom procesu uobičajeno nije naglašena, što je razumljivo jer se pomoć stručne osobe gotovo uvijek traži samo kad se pojavi problem i to onaj koji može riješiti samo

stručnjak. Međutim, sve veći naglasak u zapadnoj kulturi na prevenciji problema općenito, koji sve više zadire i u područje intimnosti i ljudske spolnosti, potaknuo je zahtjeve da se na tom planu u većoj mjeri uključe stručnjaci.

Važnost pozitivnog stručnog pristupa

Kao što smo već napomenuli, znatan dio stjecanja znanja u području spolnosti odvija se izvan dosega stručnih osoba. Pa ipak, oni imaju određenu ulogu. Jasno je da formalno obrazovanje ne 'formira' ljudsku spolnost te da se uloga spolnih edukatora uglavnom usmjerava prema problemima (poput neželjene trudnoće i spolno prenosivih bolesti) i na to kako ih spriječiti. To može dati povoda kritici da je takav pristup temeljno negativan ili, drugim riječima, orijentiran k problemima. Problemi i rizici postavljeni u žarište nisu uvijek u skladu s radoznalošću, interesima, potrebama i iskustvima mladih zbog čega utjecaj takva pristupa na ponašanje nije onakav kakav bi trebao biti. S druge strane, takav je pristup dao poticaja zahtjevima za pozitivnijim pristupom koji je i učinkovitiji i realističniji. Zbog toga se na neki način može reći da je razvoj spolnog odgoja uvijek bila borba za pomirenje dodatne, stručne uloge orijentirane k prevenciji sa željama da spolni odgoj bude relevantan, učinkovit, prihvatljiv i privlačan mladima.

Mladima je potreban i neformalan i formalan spolni odgoj

Valja naglasiti da je mladima potreban i neformalan i formalan spolni odgoj. Ta dva vida nisu suprotna jedan drugome, već se nadopunjuju. S jedne strane, da bi razvili svoj spolni identitet, mladima trebaju ljubav, prostor i podrška u svakodnevnoj okolini. S druge strane, njima su potrebni posebno znanje, stavovi i vještine, a u tome je važna uloga stručnjaka. Osnovni izvor stručnih informacija i obrazovanja jesu škole, nastavni priručnici, brošure, leci i CD ROM-ovi, obrazovni sadržaji na internetu, obrazovni programi i kampanje na radiju i televiziji te pružatelji (medicinskih) usluga.

Ovaj dokument pozornost usmjerava na spolni odgoj u školama, no to ne treba tumačiti kao da je škola jedini relevantan medij.

1.2 Povijesni kontekst spolnog odgoja u školama

Pojava 'adolescencije' u kontekstu 'seksualne revolucije' 1970-ih

Uvođenje spolnog odgoja u škole u Zapadnoj Europi u velikoj se mjeri podudarilo s razvojem i širokom primjenom suvremenih, pouzdanih metoda kontracepcije – posebice 'pilule' – i ozakonjenjem pobačaja u većini zemalja tijekom 1970-ih i 1980-ih. Te su novine otvorile sasvim nove mogućnosti za odvajanje spolnosti od reprodukcije. Oko 1970. godine ta je promjena potaknula 'seksualnu revoluciju' i, u spoju s drugim čimbenicima, bila poticaj za proces emancipacije žena. Vrijednosti i norme vezane za spolnost počele su se pomicati, a spolno se ponašanje počelo mijenjati. Ono je u najmanju ruku izgubilo obilježje iznimno snažnog tabua te je postalo pitanje otvoreno za javnu raspravu. Ti su procesi također potakli pojavu nove međufaze u životu između djeteta i odrasle osobe koja je postala poznata pod nazivom 'adolescencija'. Tu međufazu postupno ocrtavaju sve veća neovisnost o roditeljima, stupanje u ljubavne odnose i spolne kontakte (puno) prije braka, zajednički život prije braka te odgađanje stupanja u brak i osnivanja obitelji. Okvirno govoreći, na početku trećeg tisućljeća mladi u Europi u prosjeku prvi spolni odnos imaju između šesnaeste i osamnaeste godine. Do stupanja u brak (ili u trajni zajednički život) oko dvadeset pete godine imali su nekoliko partnera, a svoje prvo dijete dobivaju do dvadeset osme ili tridesete godine.² Tijekom tog razdoblja, prije no što se skrase u stabilnom odnosu, dvostruki rizik neželjene trudnoće i spolno prenosivih infekcija problem je iz aspekta i pojedinca i javnog zdravlja. Pojava epidemije HIV-a/AIDS-a 1980-ih označila je znatno ozbiljniju opasnost te je dovela do povećanih preventivskih napora. I drugi su čimbenici doprinijeli jačanju fokusa na spolnosti adolescenata i spolno zdravlje. Spolno zlostavljanje i nasilje, tradicionalni tabui koje se težilo zataškati, sve su više izlazili na vidjelo. Uzrokujući moralnu indignaciju, ta su pitanja zahtijevala preventivno djelovanje. Također je sve jači osjećaj da 'seksualizacija' medija i oglašavanja negativno utječe na poimanje spolnosti kod mladih te da zahtijeva neku vrstu protuakcije.

² Usp. OECD (2008). Vidi isto tako i WHO Regional Office for Europe (2008).

Spolni odgoj u školama – kao odgovor društva na te društvene promjene

Sve te fundamentalne društvene promjene – u osnovi sagledane kao pojava nove društvene dobne skupine postavljene između djetinjstva i odrasle dobi s vlastitom kulturom, ponašanjem i potrebama – tražile su nov odgovor društva. U području spolnosti pojavila se potreba za novim vrstama zdravstvenih usluga ili preinakom postojećih, za novim informacijama i obrazovnim naporima. Zahtjev za spolnim odgojem diljem Europe u drugoj polovici 20. stoljeća treba se razumijevati prvenstveno iz te perspektive. Pojava novih viđenja (spolnih) prava i uloga, a posebno poimanja ljudskih prava pripadnih ovoj dobnoj međuskupini unutar društva, dodatno su potakla uočenu potrebu za spolnim odgojem. Važno je naglasiti da se taj proces odvijao u svim europskim zemljama, iako su se neke od njih tome prilagodile ranije ili brže od drugih. Spolni odgoj, napose u školama, ključna je sastavnica tog procesa prilagodbe. Neposredni razlozi u pozadini poziva za uvođenjem spolnog odgoja u škole mijenjali su se tijekom godina i razlikovali se od zemlje do zemlje varirajući od prevencije neželjene trudnoće do prevencije HIV-a i drugih spolno prenosivih infekcija. Skandali vezani za spolno zlostavljanje dali su uz to spolnom odgoju velik poticaj u javnosti rezultirajući zahtjevima za spolnim odgojem mlade djece. Takve je zahtjeve poduprla i promjena u općem poimanju djeteta koje se danas doživljava kao subjekt.³ Svi ti raznoliki motivi spojili su se u usmjerenju k više holističkim pogledima na spolni odgoj. Temeljna pobuda za to bilo je uvjerenje da mlade treba poduprijeti i ojačati te im omogućiti da spolnošću ovladaju na odgovoran, siguran i zadovoljavajući način, a ne da se primarno fokusira na pojedinačna pitanja ili prijetnje. Ovakav holistički pristup u kojem se 'spolnost' definira mnogo šire i u čijem žarištu nije nužno spolni odnos danas je predominantan stav stručnjaka u području spolnosti i spolnog zdravlja širom Europe.

³ Dijete se smatra neovisnom osobom s posebnim sposobnostima i potrebama u pogledu, među ostalim, izražavanja bliskosti, senzualnosti i (tjelesne) radoznalosti. Potencijal djeteta treba primjereno njegovati.

1.3 Razvoj spolnog odgoja u školama u Europi⁴

U Europi spolni odgoj kao predmet školskog kurikulu- ma ima povijest dulju od pola stoljeća, dulje nego bilo gdje drugdje u svijetu. Službeno je započeo u Švedskoj gdje je obveznim predmetom postao 1955. godine. No u praksi prošlo je mnogo godina dok se spolni odgoj kao predmet nije integrirao u kurikulum, jer je za izradu smjernica, priručnika i drugih obrazovnih materijala i obuku učitelja trebalo vremena.

Spolni odgoj u Zapadnoj Europi ranije...

Tijekom 1970-ih i 1980-ih mnoge su države Zapadne Europe prihvatile spolni odgoj, prvo u Skandinaviji, ali i drugdje. Na primjer, Njemačka je spolni odgoj uvela 1968. godine, a Austrija 1970. U Nizozemskoj i Švicarskoj spolni je odgoj krenuo 1970-ih, ali zbog visoke razine neovisnosti škola (odnosno kantona, u slučaju Švicarske) nije odmah postao obveznim predmetom.⁵ Uvođenje spolnog odgoja nastavilo se i u posljednjem desetljeću 20. stoljeća i u prvom desetljeću 21. stoljeća, prvo u Francuskoj i Velikoj Britaniji, a zatim postupno i u zemljama južne Europe, napose Portugalu i Španjolskoj. Čak i u Irskoj, gdje je religijska opozicija tradicionalno bila jaka, spolni odgoj postao je 2003. godine obveznim predmetom u osnovnim i srednjim školama. Tek manji broj država, starih zemalja članica Europske Unije, posebno u južnoj Europi, još nije uveo spolni odgoj u škole.

...nego u Srednjoj i Istočnoj Europi

U Srednjoj i Istočnoj Europi razvoj spolnog odgoja počinje nakon pada komunizma. Prije toga postojale su neke inicijative u pojedinim državama, no gledane u retrospektivi one se ne mogu nazvati inicijativama za 'spolni odgoj'. Većinom je bila riječ o inicijativama za 'pripremu za brak i obitelj', koje su poricale činjenicu da mladi postupno razvijaju snažan interes za ljubavne

odnose i, napose, da mogu biti spolno aktivni prije braka. Priprema za spolnost nikada nije bila tema. Kao posljedica toga države Srednje i Istočne Europe započele su sa spolnim odgojem u vidu u kojem se on trenutno shvaća i provodi dvadeset ili trideset godina kasnije nego u Zapadnoj Europi. Samo u nekim od tih zemalja, posebno u Češkoj Republici i u Estoniji, napravljen je ozbiljan početak s razvijanjem suvremenih stilova spolnog odgoja, drugačijih od obrazovanja za obiteljski život. U nekim drugim srednjoeuropskim i istočnoeuropskim državama napredak se usporio pojavom fundamentalizma (političkog, kulturalnog i religijskog) u različitim javnim sferama.

Nema razmjene standarda i politika između zemalja

U izradi politika, kurikulumu ili standarda spolnog odgoja bilo je zapanjujuće malo razmjene utjecaja među europskim zemljama. To je vjerojatno posljedica jezičnih granica: dokumenti su se rijetko prevodili i objavljivali u međunarodnoj literaturi. Isto se može reći i za istraživanja provedena u ovom području. Istraživanja obrazovnih potreba mladih ili kvalitete i učinkovitosti obrazovnih programa većinom su se vodila u nacionalne svrhe, a ne da bi dala doprinos međunarodnom korpusu znanstvenih spoznaja. Zato ne iznenađuje činjenica da najnoviji pregled studija procjena utjecaja spolnog odgoja iz UNESCO-ova izdanja *Međunarodne smjernice o spolnom odgoju*⁶ obuhvaća samo jedanaest studija iz 'drugih razvijenih zemalja', u odnosu prema četrdeset sedam istraživanja iz Sjedinjenih Američkih Država. Većina od tih jedanaest studija potječe iz Velike Britanije, a samo nekoliko njih iz ostalih europskih država. Takvo stanje može jednostavno ostaviti krivi dojam da u Europi ne postoji zanimanje za istraživanja spolnog odgoja, no to ne bi – kako smo već objasnili – bilo točno.⁷ Europa ima mnogo iskustva i, vjerojatno, vrlo dobro dokumentirane nacionalne baze podataka. One bi trebale postati međunarodno dostupne sustavnijim objavljivanjem istraživanja i rezultata.

⁴ Podaci o spolnom odgoju u školama uglavnom se temelje na izvještajima SAFE, usp. IPPF (2006a, 2007), Lazarus & Liljestrand (2007).

⁵ U Nizozemskoj spolni odgoj nikada stvarno nije postao obveznim, dok u Švicarskoj jest, ali tek dva desetljeća kasnije, nakon što je počela epidemija AIDS-a.

⁶ Usp. UNESCO (2009a).

⁷ Vidi isto i poglavlje 1.5 Europa iz globalne perspektive

1.4 Različitost spolnog odgoja u Europi

Način na koji se ovi standardi mogu upotrijebiti u velikoj mjeri ovisi o načinu na koji se spolni odgoj organizira i predaje, a on u Europi znatno varira. Iz tog je razloga za pravilno razumijevanje i procjenu ovih standarda neophodno nekoliko informacija o tim razlikama i njihovim korijenima.

Širi pojam spolnog odgoja – rani početak

Dob u kojoj se u Europi započinje sa spolnim odgojem različita je. Prema izvještajima SAFE⁸ kreće se od četiri godine u Portugalu do četrnaest godina u Španjolskoj, Italiji i na Cipru. Pomniji pogled pokazat će da razlike nisu toliko velike kako se isprva čini, a prvenstveno se odnose na ono što se pod pojmom 'spolni odgoj' podrazumijeva. U ovom se dokumentu koristi široki pojam koji uključuje ne samo tjelesne, emocionalne i interaktivne vidove spolnosti i spolnih kontakata nego i niz drugih aspekata, kao što su prijateljstvo ili osjećaji sigurnosti, zaštićenosti i privlačnosti. Kad se primjenjuje takvo šire poimanje, postaje jasnije zašto u nekim zemljama spolni odgoj počinje na razini osnovne škole. Tamo gdje spolni odgoj službeno počinje na srednjoškolskoj razini, koristi se mnogo uža definicija 'spolnih kontakata'. Razlika u definicijama objašnjava zašto neke države umjesto pojma 'spolni odgoj' radije koriste naziv 'spolni odgoj i odgoj o zdravim odnosima' ili slične termine.

U ovom smo se dokumentu namjerno odlučili pozvati na pristup po kojem spolni odgoj počinje od rođenja. Od rođenja novorođenčad uči o vrijednosti tjelesnog dodira, topline i intimnosti te o uživanju u njima. Ubrzo zatim bebe uče što je 'čisto', a što 'prljavo'. Nakon toga uči se o razlici između muškog i ženskog, između bliskih ljudi i stranaca. Bitno je uočiti da počevši od rođenja roditelji djeci prenose poruke koje se odnose na ljudsko tijelo i intimnost. Drugim riječima, roditelji provode spolni odgoj.

Spolni odgoj treba biti primjeren dobi

U ovakvu je kontekstu važan pojam 'primjeren dobi'. Bilo bi ustvari primjerenije koristiti termin 'primjeren razvoju', budući da se ne razvijaju sva djeca jednako brzo. No, oznaka 'primjeren dobi' upotrebljava se ovdje u značenju i primjeren dobi i primjeren razvoju, a odnosi se na postupni rast onoga što je predmet interesa, onoga što je važno i razine detalja neophodnih za određenu dob ili razvojnu fazu. Četverogodišnje dijete može majku pitati od kuda dolaze djeca, a odgovor 'iz maminog trbuha' uobičajeno dostaje i primjeren je dobi. Isto to dijete kasnije se može pitati kako je beba došla u mamin trbuh i u toj će dobi biti primjeren drugi odgovor. Odgovor 'ti si premali za to' nije primjeren odgovor. Primjerenost dobi daje odgovor na pitanje zašto se u različitoj dobi trebaju obrađivati iste teme spolnog odgoja: kako dijete raste, pitanja će se istraživati s više detalja.

Spolni odgoj kao multidisciplinarni predmet kurikulumu

Također ni predmet kurikulumu u kojem se obrađuje spolni odgoj, baš kao ni obrazovna pozadina učitelja odgovornog za spolni odgoj u Europi, nisu jednaki. U nekim je slučajevima spolni odgoj zaseban predmet, no češće je on uklopljen u druge predmete. Najčešće je to biologija, ali ovisno o državi, vrsti škole i drugim uvjetovanostima spolni se odgoj predaje u okviru građanskog odgoja, društvene orijentacije ili društvenih vještina, zdravlja (promicanje), filozofije, religije, jezika i tjelesnog odgoja. Glavni predmet, u koji je uvršten spolni odgoj, i obrazovanje učitelja u velikoj mjeri utječu na tematiku koja se predaje i metode koje se koriste. Ako se spolni odgoj predaje u okviru biologije ili tjelesnog odgoja, u žarištu su, čini se, tjelesni aspekti. Kad je glavni predmet iz područja humanističkih znanosti, veća je pozornost posvećena društvenim, interakcijskim ili moralnim pitanjima.

⁸ Usp. IPPF (2006a)

Dobar pristup koji jamči naglašenije holistički pristup podrazumijeva da odgovornost za različite aspekte imaju različiti učitelji, pa spolni odgoj postaje multidisciplinarni predmet.⁹ Iskustvo je pokazalo da je u tim slučajevima važno da jedan učitelj bude odgovoran za sveukupnu koordinaciju različitih materijala i ulaznih informacija. Drugi često korišten pristup odnosi se na dovođenje vanjskih stručnjaka u škole da objasne specifična područja. To mogu biti liječnici, medicinske sestre, primalje, osobe za rad s mladima ili psiholozi posebno obučeni u spolnom odgoju. U te se svrhe često uključuju nevladine organizacije posvećene spolnom zdravlju ili službe koje pokrivaju zdravlje mladih. Djeca u nekim zemljama, kao što su Švedska ili Estonija, dio spolnog odgoja dobivaju u obližnjim institucijama koje brinu za zdravlje mladih. Pretpostavlja se da to može povećati razinu dostupnosti takvih centara i potaknuti njihovo buduće posjećivanje.

Pretvaranje spolnog odgoja (i odgoja o zdravim odnosima) u obvezan predmet postaje važan aspekt za njegovo predavanje. Kako je pokazalo iskustvo u nekim zemljama, ako spolni odgoj nije obvezan, raste vjerojatnost da mu se neće pridavati velika pažnja. S druge strane, određivanje spolnog odgoja obveznim predmetom ne čini ga automatski kvalitetnim i holističkim obrazovanjem. Postoji potreba za procesom koji kreće od dna prema gore u kojem se učitelji motiviraju, educiraju i podupiru. U cjelini gledano tijekom proteklih desetljeća u Europi prevladava trend da spolni odgoj bude obvezan predmet bez klauzula 'izuzeća' koje roditeljima dopuštaju da povuku djecu s nastave ako oni imaju ozbiljne zamjerke na sadržaj kurikulumu. U stvarnoj praksi, budući da sami nisu dorasli zadatku ili im je neugodno pristupiti toj temi, roditelji (uključujući i pripadnike manjina) često podupiru spolni odgoj u školama.

Ovdje valja napomenuti da spolni odgoj gotovo nigdje nije predmet iz kojeg se polažu ispiti, iako to mogu biti neki njegovi dijelovi, ako su sastavnice obveznih predmeta kao što je biologija. No, da bi spolni odgoj zadobio potrebnu pažnju, važno je da postane ispitni predmet.

Iz aspekta razrade kurikulumu korisno je organizirati neku vrstu suradnje s roditeljima, ne samo da bi se dobila njihova neophodna potpora nego i zato da se može jamčiti optimalno 'podudaranje' između neformalne uloge roditelja i formalnog sudjelovanja škole. U jednoj europskoj zemlji, Austriji, takva se suradnja službeno zahtijeva. No škola ni u kojem slučaju nije jedina institucija ili organizacija koja u ovom polju može imati važnu ulogu. Mnoge druge organizacije u bliskom dodiru s djecom i mladima, baš kao i mediji, mogu dati svoj koristan doprinos.

Naposlijetku, različit je i stupanj decentraliziranosti vlasti zaduženih za razvijanje i primjenu obrazovnih kurikulumu, uključujući i spolnog odgoja. Zbog toga se prakse spolnog odgoja razlikuju od zemlje do zemlje. U Švedskoj, na primjer, gdje postoji jaka tradicija centraliziranih obrazovnih vlasti, odluke o kurikulumu donose se centralizirano. U kulturno usporedivim državama, kao što su Danska ili Nizozemska, takve odluke donose lokalne ili pojedinačne školske vlasti.

⁹ U Francuskoj, na primjer, spolni odgoj predaje niz različitih učitelja.

1.5 Europa iz globalne perspektive

UNESCO-ov međunarodni pregled studija procjene programa spolnog odgoja sadrži popis programa koji govori da se takvi programi danas provode u raznolikom nizu razvijenih država i zemalja u razvoju.¹⁰ Neki programi u zemljama u razvoju nadahnuti su sadržajima iz razvijenih država, posebice Sjedinjenih Američkih Država i Zapadne Europe.

Tri kategorije programa

Iz povijesnog globalnog gledišta programi spolnog odgoja mogu se temeljno podijeliti u tri kategorije.

1. Programi koji se primarno ili jedino usredotočuju na suzdržavanje od spolnog odnosa prije braka, poznati i kao programi 'kako reći ne' ili 'samo apstinencija' (tip 1).
2. Programi koji suzdržavanje sadržavaju kao mogućnost, ali istovremeno pažnju posvećuju i sprečavanju začeca i provođenju sigurnog seksa. Nasuprot programima 'samo apstinencija' ovi se programi često nazivaju 'sveobuhvatni spolni odgoj' (tip 2).
3. Programi koji sadržavaju elemente tipa 2, ali ih postavljaju u širu perspektivu osobnog i spolnog rasta i razvoja. Takve programe u ovom dokumentu zovemo 'holističkim spolnim odgojem' (tip 3).

Programe prvog tipa u proteklom je desetljeću u Sjedinjenim Američkim Državama posebno snažno promicala republikanska administracija. U određenoj su mjeri oni utjecali na smjerove razvoja u drugim zemljama, posebno u nekim zemljama u razvoju i u istočnoeuropskim državama. Programi drugog tipa nastajali su kao neka vrsta reakcije na pristup 'samo apstinencija'. Jedno opsežno istraživanje usporedilo je rezultate prvog i drugog tipa programa te pokazalo da programi 'samo apstinencija' nemaju pozitivnih učinaka na seksualno ponašanje ili na rizik od adolescentskih trudnoća, dok sveobuhvatni programi uistinu imaju takvo djelovanje.¹¹

Granica između drugog i trećeg tipa programa nije uvijek stroga i uglavnom ovisi o definicijama.

U Sjedinjenim Američkim Državama postoje nažalost gotovo jedino programi prvog ili drugog tipa, dok u Zapadnoj Europi prevladava treći tip. Međunarodna bibliografija o spolnom odgoju gotovo je u cijelosti nastala na engleskom jeziku, dok je većina dokumenata posvećena spolnom odgoju u Europi – bilo da je riječ o smjernicama, priručnicima, nastavnim materijalima ili čak izvješćima o procjeni – napisana na jezicima europskih država. Budući da oni većinom nerazumljivi međunarodnom čitateljstvu, to stvara pogrešan dojam da su programi sastavljeni na engleskom jeziku, većina kojih dolazi iz Sjedinjenih Američkih Država, gotovo jedini sadržaji koji postoje.

Važno je naglasiti da programi trećeg tipa polaze od filozofije koja se razlikuje od one tipova 1 i 2, čine se više okrenutima 'opipljivim rezultatima' i koncentriraju se napose na rezultate u ponašanju. Među važnim pitanjima pri procjeni prvog i drugog tipa kurikuluma spolnog odgoja nalaze se i pitanje „Odgada li program dob stupanja u prvi odnos?“ ili čak „Smanjuje li program učestalost spolnih odnosa?“.

U Europi je spolni odgoj prije svega orijentiran k osobnom rastu, dok je u Sjedinjenim Američkim Državama on usmjeren prema rješavanju problema ili prevenciji. Za tu temeljnu razliku postoji čitav niz različitih povijesnih, društvenih i kulturalnih razloga koji izlaze iz konteksta ove rasprave, no važno ih je naznačiti. U Zapadnoj Europi spolnost se u vidu u kojem se pojavljuje i razvija tijekom adolescencije ne poima primarno kao problem i prijetnja, već kao vrijedan izvor osobnog obogaćenja.

¹⁰ Usp. UNESCO *et al.* (2009a), str. 13ff.

¹¹ Usp. Kohler *et al.* (2008)

1.6 Paralelne međunarodne inicijative za spolni odgoj

Ovaj dokument s preporukama za europske standarde spolnog odgoja nadopunjava druge inicijative u Europi i svijetu koje promiču kvalitetan spolni odgoj. U 2001. godini objavljena je Europska regionalna strategija za spolno i reproduktivno zdravlje Svjetske zdravstvene organizacije.¹² Ta desetogodišnja strategija poticala je zemlje članice Europske Unije da adolescente informiraju i obrazuju o svim vidovima spolnosti i reprodukcije te da im pomognu u izgrađivanju životnih vještina neophodnih da na ta pitanja odgovaraju na zadovoljavajući i odgovoran način. Strategija je također pozvala na izradu zakonodavnih i regulatornih okvira za reviziju zakona i politika da bi se osiguralo da oni omogućavaju ravnopravan pristup odgoju za spolno i reproduktivno zdravlje.

U studenom 2006. godine Savezni centar za zdravstvenu edukaciju i Regionalni ured Svjetske zdravstvene organizacije za Europu organizirali su u Kölnu europsku konferenciju *Spolni odgoj mladih u multikulturalnoj Europi*. Konferencija je bila prilika da više od sto stručnjaka iz dvadeset šest zemalja predstavi nacionalne strategije za spolni odgoj i uspješne inicijative te da o njima raspravlja. Konferencija je također ujedno potakla umrežavanje i suradnju unutar tog područja u europskoj regiji. U sklopu priprema za konferenciju pripremljen je niz dokumenata pod naslovom *Nacionalna izvješća o spolnom odgoju za mlade u Europi*¹³ kao prvi pokušaj da se sakupe i objedine iskustva o spolnom odgoju iz šesnaest europskih zemalja. Ovi standardi označavaju sljedeći korak u razvoju spolnog odgoja u Europi.

Gotovo istovremeno dok je trajala konferencija, objavljeni su prvi rezultati Projekta SAFE (*Spolna osviještenost za Europu*). Taj je projekt započeo 2005. godine kao inicijativa Europske mreže IPPF i njezinih dvadeset

šest članica zajedno sa Sveučilištem u Lundu iz Švedske i Regionalnim uredom Svjetske zdravstvene organizacije za Europu. Novčanu potporu osigurao je Generalni direktorat za zdravlje i zaštitu potrošača Europske komisije. Težnja ovog partnerstva jest promicanje spolnog i reproduktivnog zdravlja te prava mladih u Europi. Opsežan i inovativan projekt iznjedrio je tri glavna izvještaja¹⁴. Jedan je od njih *Referentni vodič za politike i prakse u odgoju o spolnosti u Europi*¹⁵ koji smo opsežno koristili pri sastavljanju cijelog ovog uvoda. Jedna od preporuka u vodiču kroz politike ovog projekta jest 'osigurati da sveobuhvatni spolni odgoj bude obvezan predmet i u osnovnim i u srednjim školama s jasno određenim minimumom standarda i obrazovnih ciljeva'¹⁶. Standardi za odgoj o spolnosti, iako planirani neovisno, nadopunjuju rezultate Projekta SAFE.

UNESCO je (zajedno s drugim organizacijama Ujedinjenih naroda) 2009. godine objavio *Stručne smjernice za spolni odgoj* u dva sveska.¹⁷ Pri izradi ovih standarda izmjenjivali smo informacije, iskustva i stavove s autorima tih smjernica, ali samo u drugoj fazi rada. Dva se dokumenta dijelom preklapaju, ali dok UNESCO-ov dokument predstavlja globalne preporuke, ovi su standardi specifično regionalni.

Vijeće za stanovništvo objavilo je 2009. godine priručnik o spolnom odgoju pod naslovom *Sve je jedan kurikulum. Smjernice i aktivnosti za ujednačeni pristup odgoju o spolnosti, rodu, HIV-u i ljudskim pravima*. Te je smjernice razradila radna skupina u kojoj je djelovalo nekoliko nevladinih organizacija, među kojima i IPPF.¹⁸

Gore sabrani podaci pokazuju da je u proteklom desetljeću nastao niz inicijativa za spolni odgoj. Ova inicijativa teži popunjavanju jedne posebne praznine u Europi pri čemu se nastavlja na prethodne i usporedne publikacije.

¹² Usp. WHO Regional Office for Europe (1999/2001).

¹³ BZGA/WHO Regional Officer for Europe (2006).

¹⁴ Usp. IPPF (2006a, 2007, Lazarus & Liljestrand 2007).

¹⁵ *Reference Guide to Policies and Practices in Sexuality Education in Europe* [op. prev.].

¹⁶ PPF (2007), str. 18.

¹⁷ UNESCO (2009a, 2009b).

¹⁸ Usp. Population Council (2009).

2. Spolnost, spolno zdravlje i spolni odgoj – definicije i pojmovi

Pojmovi spola, spolnosti, spolnog zdravlja i prava te uz njih neposredno vezani pojmovi u određenoj se mjeri različito tumače u različitim zemljama ili kulturama.¹⁹ Prevedeni na druge jezike opet mogu biti drugačije shvaćeni. Iz tog je razloga neophodno dati nekoliko objašnjenja o načinu na koji se ti pojmovi ovdje koriste. U siječnju 2002. godine Svjetska zdravstvena organizacija sazvala je stručne konzultacije kao dio šire inicijative čiji je cilj, budući da međunarodno dogovorene definicije nisu postojale, bio definiranje nekih od tih pojmova.²⁰ Tako su nastale radne definicije pojmova spol, spolnost, spolno zdravlje i spolna prava. Premda još nisu postale službenim definicijama Svjetske zdravstvene organizacije, te su definicije dostupne na njezinim internetskim stranicama i sve se više primjenjuju. I u ovom se dokumentu ti pojmovi koriste kao radne definicije.

Spol se odnosi na biološka obilježja koja ljudska bića određuju kao muško ili žensko. U engleskom se govornom području termin sex u svakodnevnom govoru često tumači kao seksualna aktivnost.

Spolnost – kao opći pojam ‘spolnost’ se u skladu s radnim definicijama Svjetske zdravstvene organizacije određuje na sljedeći način: „ljudska spolnost prirodan je dio ljudskog razvoja u svakoj fazi života, a podrazumijeva tjelesne, psihološke i društvene elemente [...]“.²¹

Svjetska zdravstvena organizacija predlaže i ovu, mnogo opsežniju definiciju.

„**Spolnost** je središnji vid bivanja čovjekom tijekom cijelog života i obuhvaća spolne i rodne identitete i uloge, spolnu orijentaciju, eroticizam, zadovoljstvo, intimnost i reprodukciju. Spolnost se doživljava i izražava

mislima, maštanjem, željama, uvjerenjima, stavovima, vrijednostima, ponašanjima, praksama, ulogama i odnosima. Spolnost može obuhvaćati sve te dimenzije, no one se ne doživljavaju ni izražavaju nužno svaki put. Na spolnost utječe međudjelovanje bioloških, psiholoških, društvenih, ekonomskih, političkih, etičkih, pravnih, povijesnih, religijskih i duhovnih čimbenika“.²²

Ovakvo je određenje korisno iz niza razloga. Ono naglašava da spolnost zauzima središnje mjesto u bivanju čovjekom, da nije ograničena na određene dobne skupine, da je usko povezana uz rod, da podrazumijeva različite spolne orijentacije i da je mnogo šira od reprodukcije. Takvo određenje istovremeno objašnjava da ‘spolnost’ obuhvaća više od samih ponašajnih elemenata te da se može znatno razlikovati ovisno o nizu utjecaja. Ta definicija neizravno govori da spolni odgoj treba tumačiti tako da pokriva znatno šire i mnogo raznovrsnije područje od ‘obrazovanja o seksualnom ponašanju’ s kojim se, nažalost, ponekad brka.

Spolno zdravlje Svjetska zdravstvena organizacija prvi je put definirala na stručnom sastanku 1972. godine²³ – „spolno zdravlje je integracija somatskih, emocionalnih, intelektualnih i socijalnih vidova spolnog bića na načine koji pozitivno obogaćuju i unapređuju osobnost, komunikaciju i ljubav“. Premda je definicija u neku ruku zastarjela, ona se još uvijek često koristi. Tijekom stručnih konzultacija Svjetske zdravstvene organizacije 2002. godine dogovorena je nova definicija pojma spolno zdravlje. Novi nacrt definicije iz 2002. godine kaže ovako:

„Spolno zdravlje je stanje tjelesnog, emocionalnog, mentalnog i društvenog zdravlja vezanog uz spolnost; to nije samo izostanak bolesti, disfunkcije ili nemoci. Spolno zdravlje zahtijeva pozitivan pristup pun poštovanja prema spolnosti i spolnim odnosima te i mogućnost ostvarivanja zadovoljavajućih i sigurnih

¹⁹ Vidi i prvo poglavlje.

²⁰ WHO (2006).

²¹ WHO Regional Office for Europe (1999/2001), str. 13.

²² WHO (2006), str. 10.

²³ WHO (1975).

spolnih iskustava, bez prisile, diskriminacije ili nasilja. Da bi se postiglo i održalo spolno zdravlje, treba poštovati, štititi i ostvariti spolna prava svih osoba“.²⁴

Ovaj nacrt definicije ne naglašava samo potrebu za pozitivnim pristupom, bitni aspekt užitka te ideju da spolno zdravlje podrazumijeva tjelesni vid, nego i emocionalnu, mentalnu i društvenu sastavnicu. On upozorava korisnika na moguće negativne elemente i po prvi put spominje postojanje ‘spolnih prava’ – dva pitanja kojih gotovo da i nema u definiciji iz 1972. godine. Ipak ti potencijalno negativni elementi nisu u žarištu, kao što je to slučaj u literaturi o HIV-u i AIDS-u. Sažeto rečeno, to je ujednačena definicija.

Spolno zdravlje jedan je od pet jezgrenih aspekata globalne strategije za reproduktivno zdravlje Svjetske zdravstvene organizacije koju je 2004. godine prihvatila Svjetska zdravstvena skupština.²⁵

Treba istaknuti da je Svjetska zdravstvena organizacija već od ranih 1950-ih definirala i pristupila pojmu zdravlje na vrlo širok i pozitivan način nazivajući ga ‘ljudskim potencijalom’, a ne samo izostankom bolesti, i uključujući u nj i tjelesne i emocionalne, mentalne, društvene i druge aspekte. Zbog toga se smatra da su definicije SZO prihvatljiva i korisna polazišta za razmatranje spolnog odgoja. U ovom se dokumentu pojam spolnog zdravlja upotrebljava u skladu s time te podrazumijeva značenje i ideju ‘spolne dobrobiti’. Na spolno zdravlje utječu osobni, ali i društveni i kulturalni čimbenici.

Spolna prava, posebno u smislu prava na informacije i obrazovanje. Kao što smo već napomenuli, na sastanku Svjetske zdravstvene organizacije 2002. godine oblikovan je nacrt definicije pojma spolna prava. „Spolna prava podrazumijevaju ljudska prava već priznata u nacionalnim zakonima, međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima i drugim izjavama društvene suglasnosti. Uključuju prava svih osoba, bez prisile, diskriminacije i nasilja na:

- najviši mogući standard spolnog zdravlja, uključujući pristup zdravstvenim službama za spolnost i reprodukciju;

- traženje, dobivanje i prenošenje informacija vezanih uz spolnost;
- spolni odgoj;
- poštivanje tjelesnog integriteta;
- odabir partnera;
- odlučivanje o tome hoće li biti spolno aktivne ili ne;
- sporazumne spolne odnose;
- sporazuman brak;
- odlučivanje o tome hoće li, ili neće imati djecu te kada;
- vođenje zadovoljavajućeg, sigurnog i ugodnog spolnog života.

Odgovorno provođenje ljudskih prava zahtijeva da svaka osoba poštuje prava drugih.“²⁶

Premda se samo radi o radnoj definiciji, ona se u ovom dokumentu koristi kao polazište jer smo smatrali da elementi koje sadržava imaju širom Europe široku podršku. Važno je uz to skrenuti pažnju na to da je u njoj eksplicitno navedeno pravo na informacije i obrazovanje.

No, ovdje valja biti oprezan. Jasno je da su neka od navedenih prava formulirana polazeći od odraslih osoba kao referentnih točaka, što znači da se sva ova prava ne primjenjuju automatski na djecu i adolescente. Na primjer, jasno je da se pitanja kao što su sporazumno stupanje u brak ili pravo na odlučivanje o rađanju djeteta još ne mogu odnositi na djecu i mlađe adolescente.

Pravo djeteta na informacije priznala je i Povelja o pravima djeteta Ujedinjenih naroda, sastavljena 1989. godine i u međuvremenu ratificirana u velikoj većini država. Povelja jasno utvrđuje pravo na slobodu izražavanja i slobodu traženja, dobivanja i prenošenja informacija i ideja svih vrsta (članak 13). Članak 19. odnosi se na obvezu država da djeci pruži obrazovne mjere koje će ih, između ostalog, zaštititi od spolnog zlostavljanja.²⁷

²⁵ WHO (2006), str. 10.

²⁵ WHO (2004), str. 21.

²⁶ WHO (2006), str. 10.

²⁷ United Nations (1989).

Kratka digresija: 'intimno građansko pravo'

U ovom je kontekstu korisno predstaviti pojam 'intimnog građanskog prava' koji se odnosi na spolna prava s gledišta društvenih znanosti.

Znanstvenici iz područja društvenih znanosti i istraživanja spolnosti trenutno pozivaju na utemeljenje moralnog dogovaranja kao valjane spolne moralnosti za današnje vrijeme. Bit te moralnosti odnosi se na to da se u duhu obostrane suglasnosti o pitanjima dogovaraju zreli sudionici jednakog statusa, prava i moći. Jedan od važnih preduvjeta za to jest da sudionici izgrade zajedničko poimanje pojma 'suglasnost' i postanu svjesni posljedica svojih djela – nadasve u kontekstima ponašanja u odnosima i spolnog ponašanja.

Ako pretpostavimo da je taj preduvjet ispunjen, smijemo koristiti pojam 'intimno građansko pravo'. To je sociološki pojam koji označava ispunjenje građanskih prava u građanskom društvu, a temelji se na principu moralnog dogovaranja. Osim spolnosti pokriva spolni odabir, spolne orijentacije, različite inačice muškog i ženskog, različite vrste odnosa i različite načine na koje roditelji i djeca žive zajedno. Tako se pojam intimnosti u velikoj mjeri preklapa s općim poimanjem spolnosti koje izlažemo u ovom dokumentu. Intimno građansko pravo fokusira se na ravnopravnost društvenog i ekonomskog statusa za pojedince koji održavaju autonomnost svojih života poštujući granice drugih.²⁸

Zahtjevi koje intimno građansko pravo postavlja pred pojedinca odražavaju se na socijetalnoj razini u ljudskim i spolnim pravima. Pravo na ta prava podrazumijeva poštivanje i trajno razumijevanje prava na ravnopravnost među spolovima i spolnu autonomiju pojedinca bez prisile i iskorištavanja. Ovo pravo ojačava pojedinca u odnosu prema nametanjima obitelji ili društva. Prepoznavanje i uzimanje spolnih prava u obzir ključna je stvar ako želimo ta ista prava zahtijevati, promicati i štiti za druge.²⁹

Zbog toga je zadatak središnje obrazovne politike vezano za spolna prava naglasiti važnost podučavanja i promicanja u obitelji, školama i nastavnim ustanovama posebnih sposobnosti i vještina za učenje i provođenje kritičkog razmišljanja. To će djeci i mladima – odraslim ljudima budućnosti – omogućiti da se suoče s izazovima autonomije i suglasnosti pri dogovaranju s partnerima.

Djeca i mladi isto tako trebaju moći riječima izraziti svoje osjećaje, misli i djela te razmišljati o njima. Holistički i dobi primjeren spolni odgoj posebno je prikladan za podučavanje važnih sadržaja i njihovo razmatranje, to jest, za stjecanje neophodnih vještina.

²⁸ Plummer (2001), Schmidt (2004), Weeks (1998).

²⁹ WHO (2006), IPPF (2008), str. 10-11.

Nedavno je **IPPF**, vodeća međunarodna nevladina organizacija u području spolnog i reproduktivnog znanja, donijela **Deklaraciju o spolnim pravima**.³⁰ Ta deklaracija, utemeljena velikim dijelom na međunarod-

no prihvaćenim ljudskim pravima, ima sličnu strukturu kao široko prihvaćena, ranija **Povelja IPPF o spolnim i reproduktivnim pravima**.³¹ I ta deklaracija sadržava pravo na obrazovanje i informacije.³²

³⁰ IPPF (2008).

³¹ IPPF (1996).

³² IPPF (2008).

Svjetsko udruženje za spolno zdravlje objavilo je 2008. godine deklaraciju o spolnom zdravlju, a i taj dokument prepoznaje spolna prava kao ključan element u ostvarenju spolnog zdravlja za sve.³³

Na temelju procjene gore navedenih i drugih definicija, u skladu s holističkim i pozitivnim pristupom koji tvori osnovu ovih standarda, u ovom se dokumentu pojam spolnog odgoja određuje na sljedeći način.

Spolni odgoj označava učenje o kognitivnim, emocionalnim, društvenim, interaktivnim i tjelesnim vidovima spolnosti.

Spolni odgoj počinje u ranom djetinjstvu i napreduje tijekom adolescencije i odrasle dobi. Za djecu i mlade on teži k podupiranju i zaštiti spolnog razvoja.

Spolni odgoj postupno oprema i osnažuje djecu i mlade informacijama, vještinama i pozitivnim vrijednostima da bi razumjeli i uživali u svojoj spolnosti, imali sigurne i potpune odnose te snosili odgovornost za spolno zdravlje i sreću samih sebe i drugih osoba.

Sva djeca i mladi imaju pravo na pristup dobi primjerenom spolnom odgoju. U ovoj su definiciji u žarištu prije svega spolnost kao pozitivan ljudski potencijal i izvor zadovoljstva i užitka, dok je u ovakvom općenito pozitivnom pristupu jasno prepoznata potreba za znanjem i vještinama neophodnima za prevenciju spolnih bolesti sekundarna. Nadalje, spolni se odgoj treba temeljiti na međunarodno prihvaćenim ljudskim pravima, a posebno na pravu na znanje koje prethodi prevenciji zdravstvenih problema.

³³ World Association for Sexual Health (2008).

Druge definicije spolnog odgoja (UNESCO i IPPF)

„Sveobuhvatni spolni odgoj teži tome da mlade opremi znanjem, vještinama, stavovima i vrijednostima koji su im potrebni da bi odredili svoju spolnost i u njoj uživali – tjelesno i emocionalno, sami za sebe i u odnosima. On ‘spolnost’ sagledava holistički i unutar konteksta emocionalnog i društvenog razvoja. On prepoznaje činjenicu da informacija sama nije dovoljna. Mladima treba dati priliku da steknu osnovne životne vještine i razviju pozitivne stavove i vrijednosti“.³⁴

U nedavno pripremljenim *Stručnim smjernicama za spolni odgoj* u izdanju UNESCO-a i drugih organizacija Ujedinjenih naroda spolni se odgoj određuje na sljedeći način:

„Spolni odgoj definira se kao dobi primjeren, kulturalno važan pristup podučavanju o spolu i odnosima pružanjem znanstveno točnih, realističnih informacija koje ne osuđuju. Spolni odgoj pojedincu pruža mogućnosti za istraživanje vlastitih vrijednosti i stavova te za izgrađivanje vještina donošenja odluka, komuniciranja i smanjivanja rizika za mnoge vidove spolnosti“.³⁵

³⁴ IPPF (2006b), str. 6.

³⁵ UNESCO (2009b), str. 2.

3. Argumenti za spolni odgoj

3.1 Temeljna razmatranja o spolnom odgoju

Spolnost je središnji dio bivanja čovjekom

Svi se ljudi rađaju kao spolna bića i na neki način trebaju razviti svoj spolni potencijal. Spolni odgoj pomaže u pripremanju mladih za život općenito, a posebno za izgrađivanje i održavanje zadovoljavajućih odnosa te doprinosi pozitivnom razvijanju osobnosti i samoodređenja.

Ljudi imaju pravo biti informirani

Povelja o pravima djeteta³⁶ Ujedinjenih naroda jasno potvrđuje pravo na informacije i obvezu države da djeci pruži obrazovne mjere.

Spolna prava sagledana kao ljudska prava vezana za spolnost nude drugi okvir koji obuhvaća potrebu svakoga na pristup spolnom odgoju. Članak 8. Deklaracije IPPF-a govori: „Pravo na obrazovanje i informacije: sve osobe, bez diskriminacije, imaju općenito pravo na obrazovanje i informacije kao i na sveobuhvatan spolni odgoj i informacije potrebne i korisne za uživanje punog građanskog prava i ravnopravnosti u privatnoj, javnoj i političkoj domeni.“³⁷

Ljudska prava vodeći su princip strategije za reproduktivno zdravlje Svjetske zdravstvene organizacije za ubrzanje napretka prema postignuću međunarodnih ciljeva³⁸ razvoja u kojima se promicanje spolnog zdravlja nalazi među pet jezgrenih aspekata.

Svjetska asocijacija za spolno zdravlje spolna prava shvaća i kao integralnu sastavnicu osnovnih ljudskih prava koja su stoga neotuđiva i univerzalna.³⁹ U svojem recentnom izdanju pod naslovom *Spolno zdravlje za tisućljeće*⁴⁰ Asocijacija izlaže ideju da spolno zdrav-

lje treba promicati kao esencijalnu strategiju da se bi se ostvarili ciljevi razvoja za tisućljeće (*Millenium Development Goals*, MDG). U tom je kontekstu identificirano osam ciljeva od kojih četiri govore o univerzalnoj dostupnosti sveobuhvatnog spolnog odgoja i informacija. Spolno se zdravlje može ostvariti samo ako svi ljudi, uključujući i mlade, imaju pristup univerzalnom spolnom odgoju te informacijama o spolnom zdravlju i uza nj vezanim službama tijekom čitava njihova života.⁴¹

Strah da spolni odgoj može dovesti do veće ili ranije spolne aktivnosti mladih nije opravdan, što su potvrdili i rezultati istraživanja.⁴²

Neformalni spolni odgoj nije prikladan za suvremeno društvo

Kao što smo već prethodno objasnili, roditelji, drugi članovi obitelji i ostali neformalni izvori važni su za učenje o ljudskim odnosima i spolnosti, posebno za mlade dobne skupine. Pa ipak je u suvremenom društvu to često nedovoljno jer neformalni izvori ne posjeduju potrebno znanje, posebno kada zatrebaju složene i stručne informacije (poput onih koje se odnose na kontracepciju i spolno prenosive bolesti). Uz to, kad uđu u pubertet, sami mladi često radije uče iz drugih izvora koji nisu njihovi roditelji za koje osjećaju preveliku bliskost.

Mladi su izloženi mnogim novim izvorima informacija. Suvremeni mediji, posebno mobilni telefoni i internet, u vrlo su kratkom roku postali važan izvor informacija. Međutim, velik dio tih informacija, posebno onih koji se odnose na spolnost, iskrivljen je, neuravnotežen, nerealističan i često degradirajući – napose za žene (internetska pornografija). Zbog toga se pojavio novi racionalni argument za spolni odgoj, a to je potreba da se neutraliziraju i isprave lažne informacije i slike koje se prenose kroz medije.

³⁶ United Nations (1989).

³⁷ IPPF (2008), vidi i drugo poglavlje.

³⁸ WHO (2004), str. 21.

³⁹ World Association for Sexual Health (1999).

⁴⁰ Usp. World Association for Sexual Health (2008), str. 2.

⁴¹ World Association for Sexual Health (2008), str. 4-5.

⁴² Pregled rezultata istraživanja sadržan u UNESCO (2009a), svezak 1, str. 13-17, jasno upućuju da prema većini istraživanja spolni odgoj pokazuje težnju k odgađanju stupanja u spolne odnose, smanjenju učestalosti spolnih kontakata i broja seksualnih partnera te poboljšanju preventivnog spolnog ponašanja.

Potreba za promicanjem spolnog zdravlja

Tijekom cijele ljudske povijesti spolnost istovremeno poimala kao prijetnja ljudskom zdravlju: neizlječive spolno prenosive bolesti i neželjene trudnoće gotovo su uvijek bili ozbiljni rizici koji su pratili spolne kontakte. U 21. stoljeću ti i drugi rizici za zdravlje mogu se prevenirati ne samo zato što postoji znanje neophodno za to nego i stoga što je spolnost manji tabu te se o njoj može pričati u svrhu prevencije. Spolni odgoj stoga ispunjava tu vrlo potrebnu funkciju promicanja spolnog zdravlja.

Spolno i reproduktivno zdravlje danas se na globalnoj razini iznimno jako cijeni. Na njega se neposredno odnose tri od osam međunarodno prihvaćenih ciljeva razvoja za tisućljeće (MDG 3 o ravnopravnosti roda, MDG 5 o zdravlju majki i MDG 6 koji se odnosi na HIV/AIDS). Spolni odgoj može u velikoj mjeri pridonijeti ostvarenju ovih globalnih ciljeva razvoja.

3.2 Psihološki i spolni razvoj djeteta

Ovaj dio zagovara potrebu za ranim početkom spolnog odgoja i objašnjava zašto se određene teme uvode u određenoj dobi. Dvije ugledne organizacije u polju spolnog odgoja, SENSOA iz Belgije i Rutgers Nisso Groep iz Nizozemske, ljubazno su nam na raspolaganje stavili postojeće preglede koje smo skratili i neznatno prilagodili.⁴³ Znanstvena bibliografija na kojoj se temelji ovaj odlomak može se naći u *Bibliografiji*, odjeljak B.

Psihologija, a posebno razvojna psihologija, pokazala je da se djeca rađaju kao seksualna bića i da se njihova spolnost razvija u različitim fazama koje su vezane za razvoj djeteta općenito i uz njima pripadne razvojne zadatke. Ti su stadiji spolnog razvoja prikazani detaljno kako bismo objasnili već spomenutu potrebu da se spolni odgoj započne rano i kako bismo pokazali da se određeni sadržaji/informacije, vještine i stavovi predstavljaju u skladu s razvojem djeteta. U idealnoj situaciji teme se predstavljaju prije no što dijete dose-

gne odgovarajuću razvojnu fazu da bi se pripremio za promjene koje slijede (na primjer, djevojčica bi trebala znati o mjesečnici prije no što je prvi put dobije).

Kad govorimo o spolnom ponašanju djece i mladih, vrlo je važno ne zaboraviti da je spolnost različita za djecu i za odrasle te da odrasli ne bi trebali istraživati spolno ponašanje djece i mladih iz svoje perspektive. Odrasle osobe ponašanju pripisuju spolno značenje na temelju svojih odraslih iskustava i katkad im je vrlo teško sagledati stvari očima djeteta. Pa ipak, ključno je da odrasli prihvate dječje gledište.

Pojedinci imaju važnu i aktivnu ulogu u vlastitim razvojnim procesima tijekom različitih stadija života. Spajanje spolnosti s drugim vidovima njihove osobnosti, kao što je razvijanje samopoštovanja, kompetencije u odnosima i uspostavljanju veza, važan je razvojni zadatak za mlade. Na sve promjene u spolnom razvoju također utječu i biološki, psihološki i društveni čimbenici: na osnovi svojeg iskustva ljudi izgrađuju ideju o tome koji je tip spolnog ponašanja – kada i s kime – ‘primjeren’, koje posljedice i reakcije mogu očekivati i kako bi se pri tome trebali osjećati.

Razvoj spolnog ponašanja, osjećaja i kognicije započinje u maternici i nastavlja se tijekom cijelog čovjekova života. Preteče kasnijih spolnih percepcija, poput sposobnosti uživanja u tjelesnom dodiru, prisutni su od rođenja. Spolno i osobno izgrađivanje ljudskog bića posebno obilježavaju četiri jezgrena područja (područja iskustva) koja se doživljavaju već u vrlo ranoj dobi vezano za vlastite potrebe djeteta, njegovo tijelo, odnose i spolnost: može li dijete razviti osnovno povjerenje da će dobiti odgovor na svoju glad i žed te da će dobiti tjelesnu bliskost i sigurnost? Jesu li njegovi osjećaji priznati i prihvaćeni? Što je dijete naučilo iz odnosa s roditeljima i braćom? Koja je iskustva steklo? Je li naučilo osjećati se ugodno u vlastitom tijelu, da ga voli i za njega se brine? Je li bilo prihvaćeno kao dječak ili djevojčica? Sva ta iskustva nisu u užem smislu spolna, ali su jezgra za razvoj karaktera i spolnosti ljudskog bića.

⁴³ Usp. Rutgers Nisso Groep (2008) i Frans E & Franck T (2010).

Spolno ponašanje među djecom i mladima uobičajeno se događa na razini pojedinaca ili između vršnjaka u kontekstu igre ili zadirkivanja, kao njihov način da istražuju sebe i druge. Na taj način djeca i mladi otkrivaju što im se sviđa, a što ne; oni tako uče nositi se s intimnošću i tako uče pravila o tome kako se ponašati u seksualnim situacijama. Njihove norme i vrijednosti vezane za spolnost stvaraju se na isti način.

Od rane dobi preko medija, roditelja ili drugih edukatora prenose se sve vrste vrijednosti i ponašajnih normi (rodno specifičnih ili drugih normi). U različitim fazama života spolnost pokazuje različite oblike izražavanja i zadobiva novo značenje.

Razvoj učinkovitih vještina interakcije ključan je za spolni život pojedinca, a na njega u velikoj mjeri utječe njegova osobna povijest. Obiteljska pozadina, interakcija s vršnjacima, spolni odgoj, autoerotizam i prva spolna iskustva, svi oni određuju spolnu percepciju, osjećaje, motivacije, stavove i sposobnost za interakciju.

Zbog toga ta iskustva imaju svrhu. Ona nude okvir za razumijevanje vlastitih osjećaja i ponašanja te tumačenje ponašanja drugih. U tom procesu djeca i mladi istovremeno uče o granicama.

Kao rezultat veće raznolikosti mišljenja o spolnosti postoji veća tendencija da se provode osobni izbori i odluke. Nadalje, proces biološkog sazrijevanja u današnje vrijeme započinje ranije, a spolnost je u medijima i kulturi mladih mnogo naglašenija. To znači da edukatori i roditelji trebaju napraviti veći napor kako bi djeci i mladima pomogli da se nose sa spolnim razvojem.

Tijek spolnog odgoja Prvih deset godina

Govoreći općenito, tijekom prvih šest godina djeca se kreću brzo od potpune ovisnosti k ograničenoj neovisnosti. Djeca postaju svjesna vlastitih tijela. I u ranoj dječjoj dobi djeca imaju spolne osjećaje. Između druge i treće godine života djeca otkrivaju tjelesne razlike između muškarca i žene. U tom razdoblju djeca počinju otkrivati vlastita tijela (masturbacija u ranom djetinjstvu, stimulacija) i mogu isto tako pokušati istražiti tijela svojih prijatelja (igra doktora). Djeca o svojoj okolini uče eksperimentiranjem, i u tom se pogledu

spolnost ne razlikuje od drugih područja. Opsežna opservacijska istraživanja identificirala su uobičajeno spolno ponašanje kod djece pazeći da se takva vrsta ponašanja poima normalnim.

Istraživanjem spolnih osjećaja i želja te postavljanjem pitanja djeca uče više o spolnosti. Od treće godine djeca shvaćaju da su odrasli zatvoreni u pogledu tematike. Ona propituju granice odraslih, na primjer, skidanjem bez razloga ili izgovaranjem riječi vezanih za spolnost. Mala su djeca iznimno radoznala i postavljaju mnogo pitanja. Kako postupno gube svoj egocentizam, djeca postaju sve sposobnija da se postave u položaj drugih. S razvojem jezičnih sposobnosti tjelesni kontakt sve više pada u drugi plan. Djeca imaju nekoliko načina na koje se mogu izraziti. Starija djeca počinju razvijati osjećaj srama, a obiteljska pozadina često je jedan od čimbenika koji u tome sudjeluje.

Oko šeste godine djeca su još uvijek jako željna znanja, no počinju uočavati da odrasli više nisu tako susretljivi kao što tvrde da jesu. Da bi saznala više, djeca se okreću svojim vršnjacima. Djeca osnovnoškolske dobi postaju introvertiranija i čedna. Spolnost postaje latentna, a njihov moralni razvoj potiče sve veći osjećaj srama zbog vlastite spolnosti. Tijekom ove faze igraju se spolne igre. To je uočeno kod jedne trećine osmogodišnjih dječaka, a taj postotak raste s dobi. Općenito gledano, razmjer spolne aktivnosti manji je među djevojčicama, ali interes za spolnost raste s godinama. Djeca (od pete godine, a posebno između sedme i osme godine) vole pokazivati vlastite genitalije i isto tako žele vidjeti genitalije druge djece. Njihova glavna motivacija za to jest znatiželja i želja za znanjem. Spolnost djece mnogo je šira nego kod prosječne odrasle osobe i može se promatrati kao jedan vid razvoja senzualnosti, što je dio psihološkog, društvenog i biološkog razvoja.

Pomak interesa kod predadolescenata i spolni razvoj tijekom puberteta

Između jedanaeste i trinaeste godine interesi predadolescenata pomiču se kako se oni počinju više usredotočivati na detaljno učenje o tijelu i spolnim organima, posebice spolnim organima suprotnog spola. Tijekom puberteta društveni se identitet nadopunjuje traženjem psihološkog identiteta. Adolescenti razmišljaju o svojim osobnim kvalitetama i značaju te razmatraju koje je njihovo mjesto u svijetu. Stvaranje identiteta

usko je povezano sa slikom o samom sebi. Pubertet je vrijeme kad adolescenti povećavaju svoje intelektualne kapacitete i prolaze kroz moralni razvoj.

Tijekom puberteta spolni se razvoj ubrzava. Percepcije i motivi povezani sa spolnošću dobivaju društvenu dimenziju: s drugim ljudima i kroz njih. Istovremeno se odvija i proces spolnog sazrijevanja. Razlike između dječaka i djevojčica postaju sve naglašenije. Istospolna prijateljstva važna su u ranim fazama puberteta kao prilika da se s nekim razgovara, a počinju se inicirati i kontakti sa suprotnim spolom. Tijekom puberteta dolazi do nepodudarnosti između tjelesnog razvoja i psihološkog statusa.

U ovoj fazi života mladi prolaze razdoblje dubokog promišljanja. Oni postupno uče razmišljati o stvarima koje nisu vidljive i o događajima koje nisu osobno iskusili. Također se pojavljuje introspekcija i razvija se sposobnost spajanja individualnih kvaliteta da bi se formirao entitet koji im omogućuje da razmišljaju kako rješavati probleme.

Između dvanaeste i dvadesete godine mladi postupno razvijaju svoju spolnu orijentaciju. U isto to vrijeme oni stvaraju i utvrđuju spolne preferencije.

Da bi se dobila jasnija slika specifičnih razvojnih faza na kojima se temelji matrica spolnog odgoja iz drugog dijela dokumenta, donosimo sljedeću tablicu sličnu prezentaciju koja sažima i specificira već prethodno spomenuta pitanja.

Prva faza: 0–3 godine života

Otkrivanje i istraživanje

Djeca 0–1 godina (otkrivanje)

- Razvoj spolnosti djece počinje od **rođenja**;
- Novorođenčad se u cijelosti usredotočuje na svoje **osjete**: dodir, slušanje, gledanje, okus i miris. Svojim osjetima bebe mogu doživjeti osjećaje ugone, zaštićenosti. **Milovanje** i maženje bebe vrlo je važno jer ono postavlja temelje za njezin zdrav društven i emocionalan razvoj.
- Novorođenčad neprestano otkriva svijet oko sebe. To se očito može iščitati iz njihove težnje da sišu igračke (dodir), promatraju lica ili mobile koji se pomiču (vid) i slušaju glazbu (sluh). Bebe istovremeno otkrivaju vlastita tijela. One se često diraju, katkada i **genitalije**, no to se događa više slučajno nego namjerno.

Djeca 2–3 godine (znatizeljni/istražuju vlastito tijelo)

- Djeca postaju **svjesna** sebe i svojih tijela. Ona uče da izgledaju drugačije od druge djece i odraslih (izgrađuju vlastiti identitet);
- Djeca uče da su **dječaci ili djevojčice** (razvoj rod-nog identiteta);
- Djeca postaju iznimno zainteresirana za vlastita **tijela** i za tijela osoba oko njih. Često pomno istražuju svoje tijelo i genitalije te ih pokazuju drugoj djeci i odraslima;
- Djeca se počinju namjerno dirati po genitalijama jer se od toga dobro osjećaju;
- Djeca još uvijek imaju veliku potrebu za **tjelesnim dodirom**. Oni vole sjediti nekome u krilu i uživaju dok ih se mazi;
- Djeca počinju učiti o **'smiješ i ne smiješ'** (društvene norme).

Druga faza: 4–6 godina

– učenje pravila, igranje i početak uspostavljanja prijateljstava

- Djeca imaju više kontakata s većim skupinama ljudi (u vrtiću i školi). Ona sve više uče kako se **'trebaju'** ponašati (društvena pravila);
- Djeca uče da odrasli **ne odobravaju** kad se ona razgolite u javnosti i diraju sebe ili nekog drugog. Zbog toga će djeca sve manje hodati goli i dirati svoje genitalije;
- Istraživanje svojeg tijela i tijela drugih ljudi sve se više odvija u kontekstu **igranja** ('seksualne igre'): djeca se igraju 'mame i tate' ili 'doktora i medicinske sestre', prvo otvoreno, a zatim u tajnosti jer uče da nije dopušteno biti gol u javnosti;
- **'Stadij prostih riječi'**: djeca otkrivaju svoje granice. Ona uočavaju da neke riječi uzrokuju reakciju ljudi oko njih. To je uzbudljivo i zabavno pa djeca ponavljaju te iste riječi;
- U ovoj dobi djeca postaju iznimno zainteresirana za **reprodukciju** i postavljaju nebrojena pitanja, kao što je pitanje 'od kuda dolaze djeca';
- Većina djece doživljava iskustvo sramežljivosti vezano za njihova tijela i počinju povlačiti granice;
- Djeca znaju da su **dječaci** ili **djevojčice** i da će to uvijek biti;
- Djeca razvijaju jasna poimanja 'što radi dječak' i 'što radi djevojčica' (**rodne uloge**);
- Djeca uspostavljaju **prijateljstva** s drugom djecom: s djecom obaju spolova ili katkada samo s dječacima ili djevojčicama (pripadnicima njihova spola);
- U ovoj dobi djeca često povezuju prijateljstvo i sviđanje sa **'zaljubljenošću'**. Na primjer, djeca često kažu da su zaljubljena u svoju majku, učitelja ili zeca. To većinom nema veze s osjećajima spolnosti i želje već je jednostavno dječji način da kažu da im je netko drag.

Treća faza: 7–9 godina

– sramežljivost i prva ljubav

- Djeca se mogu **osjećati neugodno** ako su goli u prisutnosti drugih ljudi. Više se ne žele razodjenuti ako su u društvu odraslih i više ne hodaju goli.
- Djeca **postavljaju manje pitanja** o seksu, što ne znači da ih ta tema ne zanima. Oni su uočili da je seks 'opterećena' tema i da o njemu nije primjereno govoriti u javnosti;
- Djeca mnogo **maštaju** koristeći ono što ih okružuje (obitelj, škola, televizija i slično). Mašta i stvarnost često se isprepliću. Djeca mogu maštati o ljubavi, na primjer, a u nekim slučajevima i da su zaljubljeni u osobu istog spola.
- Stvaraju se **skupine dječaka i djevojčica**, a svi se međusobno 'propituju'. Dječaci često smatraju da su djevojčice 'glupe' i 'djetinjaste', dok djevojčice misle da su dječaci 'previše nasilni' ili da se ponašaju 'grubo';
- U grupnim situacijama (učionica, prijatelji) djeci je često važno da pokažu koliko su odrasli, jaki i pametni. Djeca pokušavaju **nadmašiti** jedno drugo. Ona žele pokazati da znaju nešto o svijetu starije djece i odraslih. Jedan od načina na koji to rade jest da pokažu koliko puno znaju o seksu i da koriste jezik spolnosti. Djeca smišljaju rime sa riječima iz područja spolnosti i međusobno prepričavaju viceve sa spolnom tematikom (prljavi vicevi). Ona pritom često ne shvaćaju što pričaju.
- U ovoj se dobi doživljavaju **prvi osjećaji** zaljubljenosti.

Četvrta faza: 10–15 godina

(prepubertet i pubertet)

10–11 godina: prepubertet

- **Započinje pubertet.** Počinju djelovati spolni hormoni koji se očituju u ponašanju i tjelesnom razvoju, ali i u percepciji i promjenama emocionalnih raspoloženja. Djevojčice uobičajeno u pubertet stupaju dvije godine ranije od dječaka. Vidljive tjelesne promjene odnose se na rast grudi i tjelesne visine;
- Od otprilike desete godine djecu više počinje **zanimati spolnost odraslih.** Djeca o spolnosti sve više maštaju, a sve što čuju i vide u knjigama, na televiziji i internetu potiče njihovu radoznalost. Pa ipak, kad pokušate s njima razgovarati o spolnosti, njihov odgovor može biti čedan ili improviziran;
- Tijekom ove faze mogu se **poduzeti prvi koraci** prema ljubavi: mladi počinju izlaziti jedni s drugima i počinju s opreznim ljubavnim pokušajima (držanje za ruku, ljubljenje u obraz i slično);

12–15 godina: pubertet

- Do ove dobi i većina dječaka ulazi u pubertet. Njihovi testisi i penis počinju rasti, baš kao i dlačice ispod pazuha i stidne dlačice. Djevojčice dobivaju prvu **mjesečnicu** u dobi od dvanaest godina (u prosjeku), što pokazuje da su spolno zrele i da mogu ostati u drugom stanju;
- **Masturbacija** može postati češća, više kod dječaka nego kod djevojčica;
- Adolescenti mogu biti vrlo nesigurni kad je u pitanju njihov tjelesni rast: „je li to normalno?“, „razvijam li se presporo u usporedbi s drugim vršnjacima?“.
- Adolescentima je često potrebno da se **naviknu** na svoje ‘novo tijelo’ i često se osjećaju neugodno i posramljeno;
- Mladi izgrađuju sliku o **svojoj spolnosti**: vide same sebe kao nekoga tko može imati spolni odnos i zato im je važno da budu privlačni. Budući da su često nesigurni u pogledu vlastita tijela, često su jednako nesigurni u pitanju svoje privlačnosti (potencijalnim partnerima);

- Mladi su često vrlo osjetljivi na **mišljenja drugih**: njihovi vršnjaci utječu na njih;
- Počinju doživljavati druge osobe svoje dobi **spolno privlačnima**;
- Dječaci i djevojčice otkrivaju postupno sviđaju li im se dječaci ili djevojčice (**spolna orijentacija**);
- Prvi put se stvarno **zaljubljuju**;
- Često **‘flertuju’** i ostvaruju prve odnose;
- Stječu više iskustva u **ljubljenju, milovanju** i do-dirivanju.

Peta faza: 16–18 godina

– na pragu odraslosti

- Mladi postaju **neovisniji** i imaju manje bliske odnose s roditeljima;
- Mladi jasnije znaju jesu li **heteroseksualni** ili **homoseksualni**;
- **Ekperimentiraju** s odnosima;
- Mladi stječu **spolno iskustvo**: ljube se i miluju, neki od njih ranije od drugih;
- Spolni odnos mladih uobičajeno se odvija na sljedeći način: ljubljenje, diranje i milovanje preko odjeće, milovanje na golo, spolni odnos (heteroseksualni) i naposljetku oralni seks te u nekim slučajevima analni seks;
- Mladi stječu više iskustva o tome kako stupati u interakciju sa suprotnim spolom: dogovaranje, komuniciranje, artikuliranje **želja i granica**, pokazivanju poštovanja za sve važne teme.

4. Principi i rezultati spolnog odgoja

Holistički spolni odgoj treba se zasnivati na sljedećim **principima**.

1. Spolni odgoj primjeren je dobi u pogledu razine razvoja i razumijevanja mlade osobe; on je kulturalno, društveno i rodno osjetljiv. Spolni se odgoj podudara s realitetom života mladih.
2. Spolni odgoj temelji se na pristupu (spolnih i reproduktivnih) ljudskih prava.
3. Spolni odgoj temelji se na holističkom poimanju dobrobiti koje podrazumijeva i zdravlje.
4. Spolni odgoj ima čvrste temelje u rodnoj ravnopravnosti, samoodređenju i prihvaćanju raznolikosti.
5. Spolni odgoj počinje od rođenja.
6. Spolni odgoj treba se shvatiti kao doprinos pravednom i suosjećajnom društvu jačanjem pojedinaca i zajednica.
7. Spolni odgoj temelji se na znanstveno točnim informacijama.
3. Osnažiti ljude za informirane odabire utemeljene na razumijevanju samog sebe i partnera te na odgovornom djelovanju i prema sebi i prema partneru.
4. Biti svjestan ljudskog tijela i imati znanje o njemu, o njegovu razvoju i funkcijama posebno iz aspekta spolnosti.
5. Biti u stanju izgraditi se kao spolno biće u smislu da se uči izražavati osjećaje i potrebe, iskusiti spolnost na ugodan način i razviti svoje vlastite rodne uloge i spolni identitet.
6. Steći primjerene informacije o tjelesnim, kognitivnim, socijalnim, emocionalnim i kulturalnim vidovima spolnosti, o kontracepciji, prevenciji spolno prenosivih bolesti i HIV-a te o spolnoj prisili.
7. Imati neophodne životne vještine za suočavanje sa svim aspektima spolnosti i odnosa.
8. Imati informacije o pružanju i dostupnosti savjetovanja i medicinskih usluga, posebno u slučajevima problema i pitanja vezanih uz spolnost.
9. Razmišljati o spolnosti i različitim normama i vrijednostima iz kuta ljudskih prava da bi se razvijali kritički stavovi pojedinaca.

Spolni odgoj teži postizanju sljedećih **rezultata**.

1. Pridonijeti društvenoj klimi koja je tolerantna, otvorena i puna poštovanja za spolnost, različite stilove života, stavove i vrijednosti.
2. Poštivati spolnu različitost i rodne razlike te biti svjestan spolnog identiteta i rodnih uloga.
10. Moći izgraditi (spolne) odnose u kojima vlada međusobno razumijevanje i poštivanje međusobnih potreba i granica te imati ravnopravne odnose. Ovo pridonosi prevenciji spolnog zlostavljanja i nasilja.
11. Biti sposoban komunicirati o spolnosti, emocijama i odnosima te za to imati potreban jezik.

5. Ciljane skupine i partneri u spolnom odgoju

Ciljane skupine i partneri u spolnom odgoju mogu se izmjenjivati i često se preklapaju. Jedan su primjer sami mladi: mladi se često jedino poimaju kao najvažnija ciljana skupina, no činjenica je da su oni i najutjecajniji partner. Iskustvo s vršnjačkim obrazovanjem pokazalo je da se ta činjenica nerijetko previda.

Spolni odgoj je doživotan proces

Spolni odgoj doživotan je proces, ali je najvažniji tijekom djetinjstva i adolescencije. Spolni odgoj treba biti važan u različitim dobnim skupinama, na različitim društvenim razinama, budući da je spolnost temeljno pitanje u životima ljudi. Posebna se pažnja treba posvetiti mladima koji žive u osjetljivim kontekstima kao što su imigranti, spolne manjine, invalidi i ljudi s ograničenim obrazovanjem. Znanje o potrebama ciljane skupine u pogledu spolnog i reproduktivnog zdravlja ključno je za izgradnju spolnog odgoja koji na te potrebe odgovara. Nadalje, strategije za spolni odgoj trebaju se pripremiti na participativni način. Plodna interakcija znanstvenika, kreatora političkih odluka, edukatora i predstavnika ciljanih skupina neophodna je za izradu i provedbu optimalnih strategija za raznoliko društvo.

Važni su direktni i indirektni partneri

Spolni odgoj u školama zdrava je strategija kojom se doseže do velikog broja djece i adolescenata, no da bi se taj zadatak ostvario, potrebni su različiti partneri. Dvije su vrste partnera – direktni i indirektni – iako razlika među njima nije uvijek očita. Direktni su partneri u spolnom odgoju roditelji i drugi skrbnici, učitelji, predstavnici skupine vršnjaka i sami mladi, medicinsko osoblje i savjetnici – osobe u izravnom dodiru s djecom i mladima. Indirektni partneri također igraju važnu ulogu u spolnom odgoju, kao što su to osobe ili institucije koje donose odluke, pristalice ili zagovaratelji, uključujući i nevladine organizacije, kreatori političkih odluka, vođe zajednica, sveučilišta te pravne i znanstvene institucije. Potencijalni su partneri religijske i kulturalne organizacije kao i organizacije za mlade, a o okolnostima i kontekstima ovisi jesu li oni direktni (imaju li direktan pristup djeci) ili indirektni partneri. Mrežna komunikacija, razmjena i suradnja među ovim vrstama organizacija i institucija preporučljiva je da bi se dosegle skupine (imigranti, kulturne manjine i slično) za koje školsko okruženje nije jedini učinkoviti put za spolni odgoj.

Postalo je jasno da participativni pristup dovodi do poboljšanja ishoda i većeg osnaživanja. Planiranje spolnog odgoja treba obuhvatiti i identificiranje temeljnih partnera i načina na koji se oni mogu uključiti u izradu edukacijskih aktivnosti i njihovo provođenje. Treba svakako napomenuti da partneri trebaju proći obuku prije no što učinkovito mogu doprinijeti kvalitetnom spolnom odgoju.

6. Kako predavati spolni odgoj – opći okvir i osnovni preduvjeti

Premda to može zvučati odviše jednostavno i često se ignorira, središnji preduvjet za spolni odgoj odnosi se na potrebu da on ima svoje vlastito, posebno mjesto u školama zbog čega treba biti dosta detaljno obrađen u cijelom kurikulumu. Provedbu spolnog odgoja trebaju osigurati različita tijela, na primjer sama škola, ali i nadzorne institucije. Trebaju se osigurati i prostor, i vrijeme, i obučeni djelatnici da bi se spolni odgoj stvarno provodio. No spolni se odgoj može odvijati čak i ako to još nije napravljeno.

6.1 Sedam obilježja spolnog odgoja

Kao što smo već rekli, holistički spolni odgoj pokriva širok raspon pitanja vezanih za tjelesne, emocionalne, društvene i kulturalne aspekte. Takav odgoj ne treba biti ograničen samo na prevenciju bolesti, već taj vid treba uključiti u jedan širi pristup koji ne osuđuje. Spolni se odgoj uz to ne smije zasnivati na strahu.

Na takav se način implicira pozitivan stav o spolnoj dobrobiti. Holističko razumijevanje spolnog odgoja zahtijeva pažljiv izbor različitih metoda koje će odgovarati različitim tipovima učenika i različitim oblicima percepcije.

Važan preduvjet za spolni odgoj jest i to da se učenici uvijek osjećaju sigurnima: treba poštivati njihovu privatnost i njihove granice. Učenici se potiču da budu otvoreni, no osobna se iskustva ne trebaju dijeliti. Takva iskustva ne pripadaju u učionicu jer, kao posljedica, mogu učenike učiniti ranjivima. Potrebno je uspostaviti ozračje povjerenja postavljanjem pravila koja određuje skupina. Spolni odgoj utemeljen na rodnoj osjetljivosti isto doprinosi osjećaju sigurnosti učenika.

Na temelju tih općih preduvjeta spolni odgoj treba pokušati paziti na sljedeće točke.

- Sustavno **sudjelovanje mladih** povećava kvalitetu spolnog odgoja. Učenici nisu pasivni primatelji spolnog odgoja nego upravo suprotno, imaju aktivnu ulogu u organiziranju, predavanju i procjenjivanju spolnog odgoja. Na taj se način postiže da spolni odgoj bude orijentiran prema potrebama, da ne slijedi samo program koji su unaprijed odredili edukatori.

U različitim se kontekstima vršnjačka edukacija, kao jedan od posebnih načina sudjelovanja mladih, pokazala uspješnom posebno u pristupanju teško dostupnim skupinama. Ovdje je važno u obzir uzeti činjenicu da je vršnjacima uključenima u spolni odgoj potrebna obuka.

- Spolni odgoj treba predavati na **interaktivan** način. Interaktivna se razmjena između učitelja/trenera i autora programa s jedne strane te učenika s druge strane odvija na nekoliko razina, a počinje sa spoznajom da učenike treba poštivati kao partnere u spolnom odgoju. U obzir treba uzeti njihova iskustva, a njihove potrebe i želje najvažnije su pri određivanju koje će teme i pitanja spolni odgoj obrađivati.

Spolni odgoj treba se predavati koristeći jezik primjeren djeci/mladima koji će učenicima omogućiti da steknu primjerenu terminologiju da bi poboljšali komunikacijske vještine u polju spolnosti. U središtu je spolnog odgoja komunikacija, što u praktičnom smislu znači da trener treba napustiti svoju središnju poziciju i djelovati više kao moderator koji će omogućiti smislenu komunikaciju među učenicima i potaknuti raspravu. Na taj način učenici mogu odrediti vlastita stajališta i razmišljati o svojim stavovima. I naposljetku, raditi interaktivno znači u učionici koristiti različite metode koje će pokriti različite vrste učenja i obuhvatiti sve oblike

percepcije Glazba i gluma mogu potaknuti drugačije vrste strategija i potencijala učenja te doprijeti do učenika na neposredniji način.⁴⁴

- Spolni odgoj predaje se na **kontinuiran** način, a temelji se na shvaćanju da je razvoj spolnosti doživotan proces. Spolni odgoj nije jednokratna događaj, nego projekt i/ili njegov je temelj u procesu kao odgovoru na promjene u životnim situacijama učenika. S tim je usko povezan i pojam primjerenosti dobi: teme se ponavljaju, a vezane informacije predaju se u skladu s dobi i razvojnim stupnjem učenika. Zdravstvene i savjetodavne službe trebaju biti osjetljive na potrebe adolescenata te lako dostupne i povjerljive. Mladi trebaju znati da takve službe postoje, a s osobljem trebaju uspostaviti odnos međusobnog poštovanja i povjerenja tako da osjete da se tim službama mogu obratiti kad im zatreba.
- Kontinuitet spolnog odgoja tijekom vremena nadopunjuje se njegovom **višesektorskom** postavljenošću. Spolni odgoj u školi povezan je s drugim sektorima uspostavljanjem suradnje s drugim partnerima u školi i izvan nje, na primjer zdravstvenim službama i centrima za savjetovanje, da navedemo samo dvije institucije. U užem smislu primjenljivo na školsko okruženje, spolni se odgoj treba predavati na međukurikularan i interdisciplinarni način. Različiti predmeti mogu dotaći različite, ali jednako važne aspekte.
- Spolni odgoj ne odvija se u vakuumu nego je usko isprepleten s okolinom učenika i posebnim iskustvima ciljane skupine. Zato je spolni odgoj **orijentiran prema kontekstu** i poklanja pažnju potrebama učenika. Učenici se razlikuju po svojoj društvenoj i kulturalnoj pozadini i ta se činjenica treba primjereno odražavati (nema mjesta pristupu 'jedan broj za sve'). Dob, rod, društvena pozadina, spolna orijentacija, razvojna faza i individualni kapacitet učenika također su čimbenici od velikog utjecaja. Pojedini kurikulumi, baš kao i univerzalna ljudska prava na kojima spolni odgoj treba biti čvrsto utemeljen, daju šire okvire koji unaprijed određuju opseg i sadržaj spolnog odgoja.
- Spolni odgoj uspostavlja čvrstu **suradnju s roditeljima i zajednicom** da bi izgradio okruženje koje ga podržava. Roditelji su uključeni u spolni odgoj u školi u smislu da dobivaju informacije o tome kad će se odvijati spolni odgoj i dobivaju priliku izraziti svoje želje i rezerve. Škola i roditelji međusobno se podupiru u procesu kontinuiranog spolnog odgoja. Suradnja s drugim interesnim skupinama (javni i crkveni rad s mladima, socijalna skrb za mlade, zdravstvene službe, centri za savjetovanje, vjerske skupine) na planu spolnog odgoja također je korisna.
- Spolni odgoj zasniva se na **rodnoj osjetljivosti** da bi se na primjeren način obradile različite rodne potrebe. Pitanja kao što su, na primjer, rodno utemeljene razlike u načinu učenja ili suočavanja s pitanjima spolnosti odražavaju se u odabiru primjerenih metoda. Jedan od načina da se to ostvari jest privremeno razdvajanje po rodu i angažiranje ekipe učitelja koji čine muškarac i žena.

⁴⁴ Postoji nekoliko opsežnih prikaza metoda za držanje spolnog odgoja. Vidi na primjer, Hedgepeth & Helmich (1996) i Population Council (2009).

6.2 Kompetencija edukatora

Kompetencija edukatora u samoj je srži spolnog odgoja. Važno je naglasiti da edukatori koji drže spolni odgoj ne trebaju biti vrhunski profesionalci. Idealno bi bilo da učitelji koji predaju spolni odgoj za to budu obučeni. Ako nema obučениh učitelja, to se ne smije koristiti kao izlika da se spolni odgoj ne drži. I u takvu slučaju spolni se odgoj treba uvesti, a učitelji se trebaju pripremati usporedno s programom.

Pri organiziranju obuke programi trebaju u obzir uzeti razinu na kojoj će učitelj/edukator održavati spolni odgoj – potrebe se razlikuju od vrste škole i dobne skupine pa će tako, na primjer, teti u vrtiću biti potrebna drugačija priprema od učitelja u srednjoj školi. Za spolni odgoj kompetentnim je učiteljima potrebna obuka, baš kao što im trebaju otvorenost za tematiku i visoka motivacija da bi ga predavali. Oni trebaju čvrsto vjerovati u gore predstavljene principe spolnog odgoja. To znači da školska uprava ne bi trebala vršiti pritisak na nekoga tko ne želi predavati spolni odgoj; upravo suprotno, učitelje treba poticati i podržavati. Jedan od važnih preduvjeta jest spremnost edukatora da razmisle o vlastitim stavovima o spolnosti, o društvenim vrijednostima i normama jer će oni učenicima biti uzori. Spolnim edukatorima trebaju strukture podrške i pristup nadzoru.

Spolnim odgojem edukatori promiču izgradnju vještina

Pri držanju spolnog odgoja edukatori trebaju prenositi činjenice, ali isto tako trebaju učenicima pomoći da razvijaju primjerene stavove i vještine: komunikacija, dogovaranje, promišljanje samog sebe, donošenje odluka i rješavanje problema u srcu su kvalitetnog spolnog odgoja. Dok pričaju o spolnim temama, edukatori trebaju dosljedno primjenjivati neutralan jezik da ne bi uvrijedili učenike i da bi poštovali njihove granice. Edukatori spolni odgoj koji predaju čvrsto temelje na ljudskim pravima i prihvaćanju raznolikosti – na taj način oni spolnost shvaćaju kao odgoj o ljudskim pravima i različitosti.

Uloga, razumijevanje i obuka edukatora kao i strukturalni okvir unutar kojeg oni djeluju iznimno su važni za visoku kvalitetu spolnog odgoja.

Drugi dio:

Matrica spolnog odgoja

1. Uvod u matricu

1.1 Pozadina matrice

Spolni odgoj je široka, sveobuhvatna tema čiji se sadržaj mijenja kako se dijete razvija u adolescenta i kasnije u mladu odraslu osobu. S tri godine djetetu trebaju drugačije informacije i podrška, u usporedbi s onim što mu je potrebno deset godina kasnije. Spolni odgoj osim toga utječe na izgradnju spolnih stavova i ponašanja pa na taj način pomaže pojedincu da razvije spolnost koju će sam odrediti.

Matrica koju predstavljamo napravljena je da pruži pregled tema koje treba uvoditi za određene dobne skupine. **Matrica je strukturirana prema različitim dobnim skupinama** i obuhvaća osam glavnih tematskih kategorija. Fleksibilna je za korištenje i može se prilagoditi posebnim potrebama pojedinaca ili skupina. Isto se tako može preinačiti za osobe s posebnim potrebama i pripadnike manjina. Matrica je okvir iz kojeg trener/edukator može odabrati teme od posebnog interesa za skupinu kojoj se on obraća.

Spolni odgoj ne sastoji se samo od informacija, on podržava stjecanje vještina i kompetencija te izgrađivanje stajališta/stavova pojedinaca o spolnosti. Na taj način spolni odgoj pomaže djeci i mladima da donose dobro informirane odluke koje su sami odredili. Zbog toga se svaka posebna stavka navedena unutar glavnih tematskih kategorija dalje razrađuje prema parametrima znanja, vještina i stavova.

Znanje/informacije

U ovoj se matrici podrazumijeva da informacija prenosi činjenice iz područja spolnog odgoja na uravnotežen, sveobuhvatan i dobi primjeren način: činjenice kao što su razvoj ljudskog tijela, reprodukcija, pozitivni i negativni vidovi spolnosti, sprječavanje neželjene trudnoće, spolno prenosive bolesti i zlostavljanje. Spolni odgoj nije nikada zastrašujući, on ne osuđuje. On daje informacije o osnaživanju i spolnim pravima djeteta.⁴⁵

⁴⁵ 'Spolna prava' u smislu definicije navedene u drugom poglavlju, dakle ne primjenjuju se sva spolna prava automatski na djecu i mlade.

Vještine

Vještine se u matrici određuju kao sposobnost pokazivanja ponašanja vezanog uz temu. Vještine se, dakle, odnose na praktične aspekte povezane s tematikom: što bi učenik trebao moći napraviti kad stekne određeno znanje. U spolnom odgoju vještine su vrlo raznolike, a obuhvaćaju vještine komuniciranja, dogovaranja, izražavanja vlastitih osjećaja ili ponašanja u neželjenim situacijama. Isto je tako važno steći vještine neophodne za korištenje kontracepcije i prevenciju spolno prenosivih bolesti te vještine traženja pomoći za probleme.

Stavovi

U ovoj se matrici stavovi definiraju kao internalizirana mišljenja i vrijednosti vezani za temu. Stavovi grade temeljne principe koji upravljaju našim ponašanjem. Dužnost je roditelja i edukatora da svojim ponašanjem djeci i adolescentima pruže čvrste temelje. Malo se dijete treba osjećati sigurnim i vrijednim baš kao što su vrijedni drugi ljudi. Kod starije se djece roditelji i edukatori mogu truditi da u njima nadahnu poštivanje različitosti. Kako djeca rastu u adolescente i mlade odrasle ljude, mogu ih učiti da poštuju sebe i ostale. Drugo vrlo važno pitanje jest izgraditi pozitivan odnos prema spolnosti.

1.2 Važnost podrške struktura

Uza znanje, vještine i stavove mladi ljudi dobivaju i podršku da se s uspjehom suoče s primjerenim razvojnim zadacima. U matricu nije bilo moguće uključiti različite oblike potrebne podrške, pa u sljedećim odjeljcima donosimo pokušaj prikaza vrsta podrške koje mogu biti neophodne. Djeca i mladi ne sazrijevaju u izolaciji, nego kao dijelovi društvenih i socijalnih sustava koji oblikuju njihov razvoj i iskustvo te na njih utječu. Ne može se pretpostaviti da postoje baš svi ovakvi sustavi podrške, a neke od njih potrebno je eksplicitno formulirati i predstaviti mladima. Među njima su i ove strukture podrške.

Međuljudska podrška

Podrška može doći od roditelja, šire obitelji, prijatelja ili stručnjaka. Podrška znači da se osjećaji i iskustva mogu dijeliti, da mladi mogu naći nekoga tko će ih

slušati i vjerovati u njih. Ona isto tako znači da mladi sami mogu imati veliku ulogu u davanju podrške onima koji je trebaju.

Vanjski izvori

Informacije prilagođene za pojedince (internetske stranice, leci, knjige...) i mediji (novine, internet, televizija...) mogu igrati važnu ulogu. Vanjski izvori mogu predstaviti uzore ili dobre primjere, ili se pobrinuti za to da se mladi oslone na točne informacije primjerene njihovoj dobi.

Obrazovno okruženje

Ono podrazumijeva podučavanje djece i mladih o osnovnim činjenicama, što olakšava učenje i komuniciranje, te nastavne materijale prilagođene njihovim posebnim potrebama i problemima. Obrazovno okruženje istodobno treba uspostaviti prostor i osigurati takve prilike za učenje u kojima će djeca stjecati vlastita iskustva u sigurnoj i poticajnoj okolini.

Službe i politika

Neophodne su stručne osobe dostupne djeci i mladima koje mogu odgovoriti na pitanja i pružiti pomoć potrebnu mladima. Nužna je također operativna politika koja štiti prava i sigurnost djece i mladih: takve službe trebaju primati primjerena financijska sredstva, trebaju biti dostupne mladima i postati sastavni dio normalnog života.

1.3 Zašto spolni odgoj treba početi prije četvrte godine života?

Kao što smo već napomenuli, u ovom se dokumentu spolni odgoj shvaća u širem i holističkom smislu, a temelji se na razumijevanju spolnosti kao pozitivnog ljudskog potencijala. Dijete se tumači kao spolno biće od samog početka premda se spolnost djeteta u mnogome razlikuje od spolnosti odraslih ljudi, na primjer u izražavanju, sadržaju i ciljevima. Svaka dobna skupina i razvojna faza imaju posebna pitanja i načine ponašanja (na primjer, otkrivanje jedan drugoga i istraživanje među vršnjacima, igranje 'doktora i medicinske sestre', uživanje u pokazivanju dijelova tijela i promatranju drugih, sramežljivost pred drugima...) na koje treba pedagoški reagirati. Psihološki i spolni razvoj

tijekom djetinjstva podrazumijeva razvoj određenog broja tjelesnih, emocionalnih, kognitivnih i društvenih vještina tipičnih za razinu djetetove dobi. Detaljniji opis psihološkog i spolnog razvoja djece predstavlja se u poglavlju 3.2.

U takvom poimanju spolni je odgoj mnogo više od predstavljanja činjenica o reprodukciji i prevenciji bolesti. On pomaže razvoju djetetovih osjeta, osjećaja za tijelo i slike tijela te istovremeno jača djetetovo samopouzdanje i doprinosi razvoju samoodređenja: dijete će se moći ponašati odgovorno prema sebi i prema drugima.

Od trena kad se dijete rodi, počinje njegovo obrazovanje, dakako, prvo uglavnom s pomoću neverbalnih poruka, no kasnije sve više verbalno. Spolni je odgoj dio djetetova općeg obrazovanja i uvijek mu se prenosi, čak i kad se to ne čini svjesno. Način na koji se roditelji odnose jedan prema drugom djeci daje žive primjere kako djeluju odnosi. Roditelji su istovremeno uzori za spolne uloge i izražavanje emocija, spolnosti i nježnosti. I ne pričajući o spolnosti (na primjer, ne imenujući spolne organe) roditelji podučavaju nešto o spolnosti (u ovom primjeru njihova se šutnja može protumačiti kao nelagoda). Na djetetovu spolnu socijalizaciju utječe i opće okruženje, na primjer, druga djeca u vrtiću ili znatizelja vezana za njihova tijela ili tijela drugih.

Podsvjesni ili prirodni način podučavanja i učenja o spolnosti može se nadopuniti aktivnim podučavanjem i informiranjem. Prednost je takva pristupa normalizacija teme spolnosti. Djetetova pitanja dobivaju dobi primjerene odgovore, a dijete uviđa da su pitanja vezana za spolnost pozitivna i ugodna. Na taj način dijete može razviti pozitivan stav o svojem tijelu i naučiti primjerene komunikacijske vještine (na primjer, točno imenovanje dijelova tijela). Dijete istovremeno uči da postoje pojedinačne granice i društvena pravila te da njih treba poštivati (ne možeš dirati svakoga koga ti želiš). Još je važnije što dijete uči uočiti i izraziti svoje vlastite granice (možeš reći ne, možeš tražiti pomoć). U tom je smislu spolni odgoj ujedno i društveni odgoj i pridonosi prevenciji spolnog zlostavljanja.

1.4 Kako čitati matricu

U procesu strukturiranja sadržaja koji treba predavati u određenoj dobi **dobne skupine** su određene prema razvojnim zadacima.⁴⁶ Dobne skupine su 0–4, 4–6, 6–9, 9–12, 12–15 te 15 i više godina, a odabrane su u skladu s dobnima skupinama Svjetske zdravstvene organizacije i po tome kako odražavaju razvojne stadije. Nema sumnje da ovisno o svojem individualnom razvoju, djeca mogu pripadati drugoj dobnoj skupini no što ukazuje njihova dob, pa se granice dobnih skupina trebaju koristiti na fleksibilan način. Tematika koja se obrađuje kroz nekoliko dobnih skupina zamišljena je kao anticipiranje kasnijih ili idućih razvojnih faza da bi se djeca za njih bolje pripremila. Matrica priznaje i činjenicu različitih razina razumijevanja. Tematika je za sve dobne skupine sažeta unutar **općih tema** *Ljudsko tijelo i razvoj čovjeka, Plodnost i reprodukcija, Spolnost*⁴⁷, *Emocije, Odnosi i stilovi života, Spolnost, zdravlje i dobrobit, Spolnost i prava te Društvene i kulturalne odrednice spolnosti*. Te su teme odabrane zbog njihove važnosti za dinamični proces tjelesnog, društvenog i emocionalnog spolnog razvoja mladih.

Važno je napomenuti da se svakoj tematici treba pristupiti na dobi i razvoju primjeren način. Na primjer, u dobnoj skupini 0–4 djeca trebaju usvojiti stav 'poštujem rodnu ravnopravnost', no to znači naučiti stav da su dječaci i djevojčice ravnopravni. Važno je da takvi temeljni stavovi budu zastupljeni od samih početaka kao čvrsta osnova za kasnije stavove i vrijednosti. U ranoj fazi uvode se osnove određene tematike, a ta se tematika ponovno zahvaća u kasnijoj razvojnoj fazi da bi se tada razradila.

⁴⁶ Razvojni zadatak je zadatak koji se pojavljuje u određeno doba života pojedinca, a čije uspješno izvršenje dovodi do zadovoljstva pojedinca i do uspjeha u kasnijim zadacima. Neuspjeh u izvršavanju razvojnog zadatka rezultira osjećajem nesretnosti pojedinca, neslaganjem s društvom i poteškoćama pri potonjim zadacima. Usp. Havighurst (1971), str. 2.

⁴⁷ U matrici se pojam spolnost koristi u užem smislu zbog praktičnih razloga i odnosi se jedino na tijelo, intimnost i spolno iskustvo.

Korisnik matrice uočiti će **različite grafičke oznake**: tematika označena narančastom bojom predstavlja glavnu tematiku ili minimalne standarde koje spolni odgoj treba pokriti. Tematika bez narančaste boje dodatna je građa, a njezino uvođenje u kurikulum prepušteno je slobodnom odabiru. Normalno otisnuta slova upućuju na to da se radi o određenoj tematici, vještini ili stavu koji su se prethodno uveli u ranijoj dobnoj skupini. To je u matrici čest slučaj budući da se mnoge tematike javljaju kasnije u starijim dobnim skupinama, no često s drugačijim naglascima i s više detalja.

- **Glavna tema (predstavlja se prvi put)**
- Glavna tema (razrada)
- **Dodatna tematika (predstavlja se prvi put)**
- *Dodatna tematika (razrada)*

Neka pitanja sijeku se i preklapaju te se mogu naći u različitim glavnim tematskim kategorijama. Najbolji je primjer za to spolno zlostavljanje čiji se neki aspekti nalaze u kategoriji Spolnost, zdravlje i dobrobit, a drugi u kategoriji Spolnost i prava.

Matrica

Dobna skupina 0–4	40
Dobna skupina 4–6	42
Dobna skupina 6–9	44
Dobna skupina 9–12	46
Dobna skupina 12–15	48
Dobna skupina 15– i više	50

0–4	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Ljudsko tijelo i razvoj čovjeka	<ul style="list-style-type: none"> ■ Svi dijelovi tijela i njihova funkcija ■ Različita tijela i različiti spolovi ■ Higijena tijela <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Razlika između mene i drugih</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Imenovanje dijelova tijela ■ Održavanje higijene (pranje svakog dijela tijela) ■ Prepoznavanje tjelesnih razlika ■ Izražavanje potreba i želja 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Pozitivna slika o tijelu i samom sebi: samopoštovanje ■ Poštivanje različitosti ■ Poštivanje vlastitog tijela <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Poštivanje osjećaja dobrobiti, bliskosti i povjerenja potaknutih tjelesnim iskustvom i iskustvom povezivanja</i> ● <i>Poštivanje rodne ravnopravnosti</i>
Plodnost i reprodukcija	<ul style="list-style-type: none"> ■ Trudnoća, porod i novorođenčad ■ Osnove ljudske reprodukcije (od kuda dolaze bebe) <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Različiti načini postajanja dijelom obitelji (usvajanje)</i> ● <i>Neki ljudi imaju djecu, neki ne</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Uvođenje točnog vokabulara i njegovo korištenje u pričanju o ovima temama 	<ul style="list-style-type: none"> ● <i>Prihvatanje različitih načina postajanja članom obitelji</i>
Spolnost	<ul style="list-style-type: none"> ■ Uživanje i zadovoljstvo kad se dira tijelo, masturbacija u ranom djetinjstvu ■ Otkriće vlastitog tijela i vlastitih genitalija ■ Činjenica da je uživanje u tjelesnoj bliskosti normalan dio svačijeg života ■ Nježnost i tjelesna bliskost kao izraz ljubavi i osjećaja 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Stjecanje svijesti o rodnom identitetu ■ Pričanje o (ne)ugodnim osjećajima u tijelu ■ Izražavanje vlastitih potreba, želja i granica, na primjer u kontekstu igre doktora 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Pozitivan stav o vlastitom tijelu sa svim njegovim funkcijama = pozitivna slika tijela ■ Poštivanje drugih <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Znatizelja za vlastito tijelo i tijelo drugih osoba</i>
Emocije	<ul style="list-style-type: none"> ■ Različite vrste ljubavi ■ Osjećaji 'da' i 'ne' <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Riječi za osjećaje</i> ● <i>Osjećanje potrebe za privatnošću</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Osjećanje i pokazivanje empatije ■ Reći da i ne ■ Izražavanje i komuniciranje o vlastitim osjećajima, željama i potrebama <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Izražavanje vlastite potrebe za privatnošću</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razumijevanje da se osjećaji izražavaju na mnogo različitih načina ■ Pozitivni osjećaji prema vlastitom spolu i rodu (dobro je biti djevojčica ili dječak!) ■ Stav da su njihovo vlastito iskustvo i izraz emocije ispravni <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Pozitivan stav prema različitim osjećajima u različitim okolnostima</i>

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

0–4	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Odnosi i stilovi života	<ul style="list-style-type: none"> ■ Različite vrste odnosa ■ Različiti obiteljski odnosi 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razgovor o vlastitim odnosima i obitelji 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Osjećaj bliskosti i povjerenja utemeljen na iskustvu povezivanja ■ Pozitivni stavovi o različitim stilovima života ■ Svijest da postoje različiti odnosi
Spolnost, zdravlje i dobrobit	<ul style="list-style-type: none"> ■ Dobra i loša iskustva o vlastitom tijelu/što je ugodno (slušaj svoje tijelo)? ■ Ako je iskustvo/osjećaj neugodan, ne trebaš na nj uvijek pristati 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Povjerenje u vlastite instinkte ■ Primjena trodijelnog modela (reci ne, otiđi, razgovaraj s nekim kome vjeruješ) ■ Ostvarenje osjećaja dobra 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Uvažavanje vlastitog tijela ■ Svijest o tome da je u redu potražiti pomoć
Spolnost i prava	<ul style="list-style-type: none"> ■ Pravo da budemo sigurni i zaštićeni ■ Odgovornost odraslih za sigurnost djece ■ Pravo na postavljanje pitanja o spolnosti ■ Pravo na istraživanje rodnih identiteta <ul style="list-style-type: none"> ● Pravo na istraživanje golotinje i tijela, pravo na znatiželju 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Reći 'da' i 'ne' ■ Razvijanje komunikacijskih vještina ■ Izražavanje potreba i želja <ul style="list-style-type: none"> ● Razlikovanje 'dobrih' i 'loših' tajni 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Svijest o njihovim pravima koja vodi k samopouzdanju ■ Stav 'moje tijelo pripada meni' ■ Osjećaj da mogu sami donositi svoje odluke
Društvene i kulturalne odrednice spolnosti (vrijednosti i norme)	<ul style="list-style-type: none"> ■ Društvena pravila i kulturalne norme/vrijednosti ■ Rodne uloge ■ Potreba za održavanjem društvene udaljenosti od nekih ljudi <ul style="list-style-type: none"> ● Utjecaj dobi na spolnost i dobi primjereno ponašanje ● Norme o golotinji 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razlika između privatnog i javnog ponašanja ■ Poštivanje društvenih pravila i kulturalnih normi ■ Ponašanje primjereno kontekstu <ul style="list-style-type: none"> ● Znati gdje se može dirati 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Poštivanje vlastitog tijela i tijela drugih ■ Prihvatanje društvenih pravila o privatnosti i intimnosti ■ Poštivanje 'ne' ili 'da' drugih ljudi

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

4–6	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Ljudsko tijelo i razvoj čovjeka	<ul style="list-style-type: none"> ■ Svi dijelovi tijela i njihova funkcija ■ Različita tijela i različiti spolovi ■ Higijena tijela <ul style="list-style-type: none"> ● Dobna razlika po tijelu i razvoju 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Imenovanje dijelova tijela ■ Održavanje higijene (pranje svakog dijela tijela) ■ Prepoznavanje tjelesnih razlika ■ Izražavanje potreba i želja <ul style="list-style-type: none"> ● Prepoznavanje svoje i tuđe potrebe za privatnošću 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Pozitivan rodni identitet ■ Pozitivna slika o tijelu i o samom sebi: samopoštovanje ■ Poštivanje različitosti ■ Poštivanje rodne ravnopravnosti
Plodnost i reprodukcija	<ul style="list-style-type: none"> ■ Mitovi vezani za reprodukciju (na primjer, u nekim zemljama djeci se kaže da je novorođenče 'donijela roda') ■ Život: trudnoća, rođenje i novorođenčad, kraj života ■ Osnove ljudske reprodukcije 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Uvođenje točnog vokabulara i njegovo korištenje u pričanju o ovima temama 	<ul style="list-style-type: none"> ● Poštivanje različitosti: neki ljudi imaju djecu, neki nemaju
Spolnost	<ul style="list-style-type: none"> ■ Uživanje i zadovoljstvo kad se dira tijelo, masturbacija u ranom djetinjstvu ■ Otkriće vlastitog tijela i genitalija <ul style="list-style-type: none"> ● Značenje i izražavanje spolnosti (na primjer, izražavanje osjećaja ljubavi) ● Primjeren spolni rječnik ● Spolni osjećaji (bliskost, uživanje, uzbuđenje) kao dio svih ljudskih osjećaja (to trebaju biti pozitivni osjećaji, ne bi smjeli uključivati prisilu ili štetu) 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Pričanje o stvarima vezanima za spolnost (komunikacijske vještine) ■ Utvrđivanje njihova rodnog identiteta <ul style="list-style-type: none"> ● Korištenje seksualnog rječnika na neuvredljiv način 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Pozitivna slika o tijelu ■ Poštivanje drugih
Emocije	<ul style="list-style-type: none"> ■ Ljubomora, ljutnja, agresija, razočaranje ■ Prijateljstvo i ljubav prema osobama istog spola <ul style="list-style-type: none"> ● Razlika između prijateljstva i ljubavi ● Tajne ljubavi, prva ljubav (zaljubljenost i zanesenost, neuzvrćena ljubav) 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Kontroliranje razočaranja ■ Izražavanje i komuniciranje o vlastitim osjećajima, željama i potrebama <ul style="list-style-type: none"> ● Kontroliranje vlastite potrebe i potrebe drugih za privatnošću ● Pravilno imenovanje vlastitih osjećaja 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvatanje da su osjećaji ljubavi (kao dio cjelokupnosti osjećaja) prirodni ■ Stav da su njihovi vlastiti iskustvo i izražavanje osjećaja ispravni i važni (vrednovanje vlastitih osjećaja)

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

4–6	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Odnosi i stilovi života	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prijateljstvo ■ Istospolni odnosi ■ Različite vrste (obiteljskih) odnosa <ul style="list-style-type: none"> ● Različiti pojmovi obitelji 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Odnositi se na primjeren način jedni prema drugima, prema članovima obitelji i prijateljima ■ Zajednički život u obiteljima na temelju međusobnog poštovanja ■ Izgradnja i održavanje odnosa 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvatanje različitosti ■ Poštivanje razlika u stilovima života
Spolnost, zdravlje i dobrobit	<ul style="list-style-type: none"> ■ Dobra i loša iskustva o vlastitom tijelu/što je ugodno (slušaj svoje tijelo)? ■ Ako je iskustvo/osjećaj neugodan, ne trebaš na nj uvijek pristati 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Vjerovanje u vlastite instinkte i primjena trodijelnog modela (reci ne, otidi, razgovaraj s nekim kome vjeruješ) ■ Postizanje osjećaja dobrobiti 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Stav da imaju mogućnost izbora ■ Svijest o rizicima ■ Uvažavanje vlastitog tijela ■ Svijest o tome da je u redu tražiti pomoć
Spolnost i prava	<ul style="list-style-type: none"> ■ Zlostavljanje. Postoje ljudi koji nisu dobri, koji se prave da su ljubazni, ali mogu biti nasilni ■ Njihova prava (uključujući i pravo na informacije i pravo na zaštitu) ■ Odgovornost odraslih za sigurnost djece 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Postavljanje pitanja ■ Obraćanje nekome u koga imamo povjerenja kad smo u problemima ■ Izražavanje potreba i želja 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Stav 'moje tijelo pripada meni' ■ Svijest o njihovim pravima
Društvene i kulturalne odrednice spolnosti (vrijednosti i norme)	<ul style="list-style-type: none"> ■ Rodne, kulturalne i dobne razlike ■ Vrijednosti i norme razlikuju se po zemljama i kulturama ■ Svi osjećaji jesu u redu, ali nisu u redu sva djela počinjena kao posljedica osjećaja ■ Društvena pravila i kulturalne norme/vrijednosti 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prepoznavanje i suočavanje s razlikama u vrijednostima ■ Poštivanje društvenih pravila i kulturalnih normi <ul style="list-style-type: none"> ● Pričanje o razlikama 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Društveno odgovorno ponašanje ■ Otvoren stav koji ne osuđuje ■ Prihvatanje jednakosti prava ■ Poštivanje različitih normi vezanih za spolnost ■ Poštivanje vlastitog tijela i tijela drugih

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

6–9	Informacije <i>/informiraju o.../</i>	Vještine <i>/omogućavaju da.../</i>	Stavovi <i>/pomažu da se razviju.../</i>
Ljudsko tijelo i razvoj čovjeka	<ul style="list-style-type: none"> ■ Tjelesne promjene, mjesečnica, ejakulacija, individualne razlike u razvoju kroz vrijeme ■ (Biološke) razlike između muškaraca i žena (unutrašnje i vanjske) ■ Higijena tijela 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Znati točne riječi za dijelove tijela i njihove funkcije, moći ih upotrebljavati ● Procjenjivanje tjelesnih promjena ● Istraživanje tijela i briga za tijelo 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvaćanje nesigurnosti koje proizlaze iz svijesti o vlastitom tijelu ■ Pozitivna slika o vlastitom tijelu i tijelu drugih, samopoštovanje ■ Pozitivan rodni identitet
Plodnost i reprodukcija	<ul style="list-style-type: none"> ■ Odabiri vezani uz roditeljstvo i trudnoću, neplodnost, posvajanje ■ Osnovni pojmovi kontracepcije (vaša se obitelj može planirati i o tome se može odlučivati) ■ Različite metode začeća ● Osnovni pojam plodnog ciklusa ● Mitovi o reprodukciji 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razvijanje komunikacijskih vještina ● Početak shvaćanja da ljudi mogu utjecati na svoju plodnost 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvaćanje različitih načina postajanja članom obitelji ● Prihvaćanje raznolikosti – neki ljudi odlučuju imati djecu, drugi odabiru da ih nemaju
Spolnost	<ul style="list-style-type: none"> ■ Ljubav, zaljubljenost ■ Nježnost ■ Seks u medijima ■ Uživanje i zadovoljstvo pri diranju vlastitog tijela (masturbacija, autostimulacija) ■ Primjeren spolni rječnik ● Spolni odnos 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvaćanje vlastite potrebe za privatnošću i iste potrebe drugih ■ Suočavanje sa seksom u medijima ■ Korištenje seksualnog jezika na neuvredljiv način 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razumijevanje 'prihvatljivog seksa' (zajednička suglasnost, dobrovoljnost, ravnopravnost, primjerenost dobi, primjerenost kontekstu, samopoštovanje) ● Svijest da se u medijima seks prikazuje na različite načine
Emocije	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razlike između prijateljstva, ljubavi i požude ■ Ljubomora, ljutnja, agresija, razočaranje ● Prijateljstvo i ljubav s osobama istog spola ● Tajne ljubavi, prva ljubav (zaljubljenost i zanesenost, neuzvrćena ljubav) 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Izražavanje i komuniciranje o vlastitim osjećajima, željama i potrebama ■ Kontroliranje razočaranja ● Primjereno imenovanje vlastitih osjećaja ● Kontroliranje vlastite potrebe za privatnošću i iste potrebe drugih 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvaćanje da su osjećaji ljubavi (kao dio svih emocija) prirodni ■ Stav da su njihova vlastita iskustva i izrazi osjećaja ispravni i važni (vrednovanje vlastitih osjećaja)

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

6–9	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Odnosi i stilovi života	<ul style="list-style-type: none"> ■ Različiti odnosi vezani za ljubav, prijateljstvo i sl. ■ Različiti obiteljski odnosi ● Brak, razvod, zajednički život 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Izražavanje samog sebe unutar odnosa ■ Mogućnost dogovaranja oko kompromisa, pokazivanje tolerancije i empatije ■ Izgradnja i održavanje odnosa 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvatanje predanosti, odgovornosti i iskrenosti kao osnove za odnose ■ Poštivanje drugih ■ Prihvatanje različitosti
Spolnost, zdravlje i dobrobit	<ul style="list-style-type: none"> ■ Pozitivan utjecaj spolnosti na zdravlje i dobrobit ■ Bolesti vezane uz spolnost ■ Spolno nasilje i agresija ● Gdje potražiti pomoć 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Postavljanje granica ■ Vjerovanje u vlastite instinkte i primjena trodijelnog modela (reci ne, otiđi, razgovaraj s nekim kome vjeruješ) 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Osjećaj odgovornosti prema vlastitom zdravlju i dobrobiti ■ Svijest o odabiru i mogućnostima ■ Svijest o rizicima
Spolnost i prava	<ul style="list-style-type: none"> ■ Pravo na izražavanje samog sebe ■ Spolna prava djece (informacije, spolni odgoj, tjelesni integritet) ■ Zlostavljanje ■ Odgovornost odraslih za sigurnost djece 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Traženje pomoći i informacije ■ Obraćanje nekome u koga imamo povjerenja kad smo u problemima ● Imenovanje svojih prava ● Izražavanje potreba i želja 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Osjećaj odgovornosti za sebe i druge ■ Svijest o pravima i odabirima
Društvene i kulturalne odrednice spolnosti (vrijednosti i norme)	<ul style="list-style-type: none"> ■ Rodne uloge ■ Kulturalne razlike ■ Dobne razlike 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Pričanje o vlastitim iskustvima, željama i potrebama u odnosu prema kulturalnim normama ■ Prepoznavanje razlika i suočavanje s njima 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Poštivanje različitih stilova života, vrijednosti i normi

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● **Dodatna tema (novo)**

● *Dodatna tema (ponavljanje)*

9–12	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Ljudsko tijelo i razvoj čovjeka	<ul style="list-style-type: none"> ■ Higijena tijela (mjesečnica, ejakulacija) ■ Rane promjene u pubertetu (mentalne, tjelesne, društvene i emocionalne promjene i moguće razlike među njima) ● <i>Unutrašnji i vanjski spolni i reproduktivni organi i funkcije</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Uključivanje tih promjena u njihove živote ■ Poznavati točan vokabular i koristiti ga ● <i>Komuniciranje o promjenama u pubertetu</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razumijevanje i prihvaćanje tjelesnih promjena i razlika (penis, grudi i stidnica mogu se znatno razlikovati po veličini i obliku, standardi ljepote mijenjaju se s vremenom i nisu isti u svim kulturama) ● <i> Pozitivna slika o tijelu i samom sebi, samopoštovanje</i>
Plodnost i reprodukcija	<ul style="list-style-type: none"> ■ Reprodukcija i planiranje obitelji ■ Različite vrste kontracepcije i njihova upotreba, mitovi o kontracepciji ■ Simptomi trudnoće, rizici i posljedice seksa bez zaštite (neželjena trudnoća) 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Shvaćanje odnosa između mjesečnice/ ejakulacije i plodnosti ■ Učinkovito korištenje kondoma i kontracepcijskih sredstava u budućnosti 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Shvaćanje da su za kontracepciju odgovorna oba spola
Spolnost	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prvi spolni odnos ■ Rodna orijentacija ■ Spolno ponašanje mladih (promjenljivost spolnog ponašanja) ■ Ljubav, zaljubljenost ● <i>Užitak, masturbacija, orgazam</i> ● <i>Razlike između rodnog identiteta i biološkog spola</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Komuniciranje o različitim seksualnim osjećajima, njihovo razumijevanje i pričanje o njima na primjeren način ■ Odlučivanje o tome hoćemo li imati spolna iskustva ili ne ■ Odbijanje neželjenih spolnih iskustava ● <i>Razlikovanje spolnosti u 'stvarnom životu' od spolnosti u medijima</i> ● <i>Korištenje suvremenih medija (mobilni telefoni, internet), svijest o rizicima vezanima uz njih i njihove prednosti</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvaćanje, poštivanje i razumijevanje različitosti u spolnosti i spolnoj orijentaciji (seks treba biti obostrano suglasan, dobrovoljan, ravnopravan, primjeren dobi i kontekstu, sa samopoštovanjem) ■ Razumijevanje spolnosti kao procesa učenja ■ Prihvaćanje različitog izražavanja spolnosti (ljubljenje, diranje, milovanje...) ● <i>Razumijevanje da svatko ima svoj raspored spolnog razvoja</i>
Emocije	<ul style="list-style-type: none"> ■ Različiti osjećaji, na primjer znatiželja, zaljubljuvanje, ambivalencija, nesigurnost, sram, strah i ljubomora ■ Različitost u individualnim potrebama za intimnošću i privatnošću ■ Razlika između prijateljstva, ljubavi i žudnje ● <i>Prijateljstvo i ljubav s osobama istog spola</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Izražavanje i prepoznavanje različitih osjećaja u sebi i drugima ■ Izražavanje potreba, želja i granica i poštivanje istih kod drugih ■ Kontroliranje razočaranja 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razumijevanje osjećaja i vrijednosti (na primjer, ne osjećati stid ili krivnju zbog seksualnih osjećaja ili želja) ■ Poštivanje privatnosti drugih

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

9–12	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Odnosi i stilovi života	<ul style="list-style-type: none"> Razlike između prijateljstva, druženja i veza te različitih načina zabavljanja Različite vrste ugodnih i neugodnih odnosa (utjecaj (rodne) neravnopravnosti na odnose) 	<ul style="list-style-type: none"> Izražavanje prijateljstva i ljubavi na različite načine Uspostavljanje društvenih kontakata, prijateljstava, izgradnja i održavanje odnosa Priopćavanje vlastitih očekivanja i potreba unutar odnosa 	<ul style="list-style-type: none"> Pozitivan stav prema rodnoj jednakosti u odnosima i slobodan izbor partnera Prihvatanje predanosti, odgovornosti i iskrenosti kao temelja za odnose Poštivanje drugih Razumijevanje utjecaja roda, dobi, religije i kulture na odnose
Spolnost, zdravlje i dobrobit	<ul style="list-style-type: none"> Simptomi, rizici i posljedice nesigurnih, neugodnih i neželjenih spolnih iskustava (spolno prenosive infekcije, HIV, neželjena trudnoća, psihološke posljedice) Najčešće i različite vrste spolnog zlostavljanja, kako ga izbjeći i gdje dobiti podršku Pozitivan utjecaj spolnosti na zdravlje i dobrobit 	<ul style="list-style-type: none"> Preuzimanje odgovornosti unutar veze za sigurna i ugodna spolna iskustva za sebe i za druge Izražavanje granica i želja radi izbjegavanja nesigurnih i neželjenih spolnih iskustava Traženje pomoći i podrške u slučaju problema (pubertet, odnosi...) 	<ul style="list-style-type: none"> Svijest o odabirima i mogućnostima Svijest o rizicima Osjećaj zajedničke odgovornosti za zdravlje i dobrobit
Spolnost i prava	<ul style="list-style-type: none"> Spolna prava prema definiciji IPPF i WAS* Nacionalno zakonodavstvo i odredbe (dob zakonski dopuštenog stupanja u spolne odnose) 	<ul style="list-style-type: none"> Ponašanje u skladu s tim pravima i odgovornostima Traženje pomoći i informacija 	<ul style="list-style-type: none"> Svijest o pravima i odabirima Prihvatanje spolnih prava za sebe i za druge
Društvene i kulturalne odrednice spolnosti (vrijednosti i norme)	<ul style="list-style-type: none"> Utjecaj pritiska vršnjaka, medija, pornografije, kulture, religije, roda, zakona i društveno-ekonomskog statusa na spolne odluke, partnerstvo i ponašanje 	<ul style="list-style-type: none"> Razmatranje tih vanjskih utjecaja i njihovo osobno procjenjivanje Stjecanje kompetencije za suvremene medije (mobilni telefoni, internet, suočavanje s pornografijom) 	<ul style="list-style-type: none"> Poštivanje različitih stilova života, vrijednosti i normi Prihvatanje drugačijih mišljenja, pogleda i ponašanja vezanih za spolnost

* Međunarodna federacija za planirano roditeljstvo, IPPF: Spolna prava, povelja IPPF-a, London, 2008.⁴⁸ i Svjetsko udruženje za spolno zdravlje, WAS: Deklaracija o spolnim pravima, Hong Kong, 1999⁴⁹.

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

⁴⁸ IPPF (2008) [op. prev.].

⁴⁹ World Association for Sexual Health (WAS) (1999) [op. prev.].

12–15	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Ljudsko tijelo i razvoj čovjeka	<ul style="list-style-type: none"> ■ Poznavanje tijela, slika o tijelu, mijenjanje tijela (genitalno sakaćenje žena, obrezivanje, himen i rekonstrukcija himena, anoreksija, bulimija, piercing, tetoviranje) ■ Mjesečni ciklus, sekundarna spolna tjelesna obilježja, njihova funkcija kod muškaraca i žena te pripadni osjećaji <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Poruke o ljepoti u medijima, tjelesne promjene tijekom života</i> ● <i>Službe kojima se adolescenti mogu obratiti za probleme vezane uz ove teme</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Opisivanje načina na koji osjećaji ljudi o njihovim tijelima mogu utjecati na njihovo zdravlje, sliku o samima sebi i na ponašanje <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Prihvatanje puberteta i odupiranje pritisku vršnjaka</i> ● <i>Kritičnost prema medijskim porukama i industriji ljepote</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ● <i>Kritično razmišljanje o mijenjanju tijela</i> ● <i>Prihvatanje i poštivanje različitih oblika tijela</i>
Plodnost i reprodukcija	<ul style="list-style-type: none"> ■ Utjecaj (mladenačkog) majčinstva i očinstva (značenje podizanja djece – planiranje obitelji, planiranje karijere, kontracepcija, donošenje odluka, skrb u slučaju neželjene trudnoće) ■ Informacije o kontracepcijskim službama ■ Neučinkovita kontracepcija i njezini uzroci (uzimanje alkohola, nuspojave, nemarnost, rodna neravnopravnost...) ■ Trudnoća (i u istospolnim odnosima) i neplodnost ■ Činjenice i mitovi (pouzdanost, prednosti i mane) o različitim kontracepcijskim sredstvima (uključujući i hitnu kontracepciju) 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prepoznavanje znakova i simptoma trudnoće ■ Dobivanje kontracepcije na odgovarajućem mjestu, na primjer, posjetom zdravstvenom djelatniku ■ Donošenje svjesnih odluka o stjecanju ili nestjecanju spolnih iskustava <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Komuniciranje o kontracepciji</i> ● <i>Svjesno odabiranje kontracepcijskog sredstva i njegovo učinkovito korištenje</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Osobni stavovi (norme i vrijednosti) o (mladenačkom) majčinstvu i očinstvu, kontracepciji, pobačaju i posvojenju ■ Pozitivan stav prema preuzimanju zajedničke odgovornosti za kontracepciju
Spolnost	<ul style="list-style-type: none"> ■ Očekivane uloge i očekivano ponašanje u odnosu prema spolnom uzbuđenju i rodnim razlikama <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Rodni identitet i spolna orijentacija, uključujući i homoseksualnost i njezino otkrivanje</i> ● <i>Kako uživati u spolnosti na primjeren način (ići polako)</i> <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Prvo spolno iskustvo</i> ● <i>Užitak, masturbacija, orgazam</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razvijanje vještina u intimnom komuniciranju i dogovaranju <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Donošenje slobodnih i odgovornih odabira nakon procjene posljedica, prednosti i mana svakog mogućeg odabira (partneri, spolno ponašanje)</i> ● <i>Uživanje u spolnosti uz poštovanje</i> ● <i>Razlika u spolnosti u stvarnom životu i spolnosti u medijima</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Shvaćanje spolnosti kao procesa učenja <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Prihvatanje, poštivanje i razumijevanje raznolikosti u spolnosti i spolnoj orijentaciji (seks treba biti obostrano suglasan, dobrovoljan, ravnopravan, primjeren dobi i kontekstu i sa samopoštovanjem)</i>
Emocije	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razlike između prijateljstva, ljubavi i žudnje ■ Različiti osjećaji, na primjer znatiželja, zaljublivanje, ambivalentnost, nesigurnost, stid, strah i ljubomora 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Izražavanje prijateljstva i ljubavi na različite načine ■ Izražavanje vlastitih potreba, želja i granica te njihovo poštivanje kod drugih <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Suočavanje s različitim/konfliktnim osjećajima i željama</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvatanje da se ljudi osjećaju drugačije (zbog svojeg roda, kulture, religije...i njihova tumačenja toga)

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

12–15	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Odnosi i stilovi života	<ul style="list-style-type: none"> ■ Utjecaj dobi, roda, religije i kulture ● Različiti stilovi komunikacije (verbalni i neverbalni) i kako ih poboljšati ● Kako izgraditi i održati odnose ● Struktura obitelji i promjene (na primjer, samohrano roditeljstvo) ● <i>Različite vrste (ugodnih i neugodnih) odnosa, obitelji i načina života</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Postavljanje pitanja nepravdnosti, diskriminacije i nejednakosti ■ <i>Izražavanje prijateljstva i ljubavi na različite načine</i> ■ <i>Uspostavljanje društvenih kontakata, izgradnja i održavanje odnosa</i> ● <i>Komuniciranje o vlastitim očekivanjima i potrebama u odnosu</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Težnja k stvaranju ravnopravnih odnosa koji ispunjavaju ● <i>Shvaćanje utjecaja roda, dobi, religije, kulture i drugog na odnose</i>
Spolnost, zdravlje i dobrobit	<ul style="list-style-type: none"> ■ Higijena tijela i samopregled ■ <i>Najčešće i različite vrste spolnog zlostavljanja, kako ga izbjeći i gdje dobiti podršku</i> ● Rizično (spolno) ponašanje i njegove posljedice (alkohol, droge, pritisak vršnjaka, zlostavljanje među djecom, prostitucija, mediji) ● Simptomi, prijenos i prevencija spolno prenosivih infekcija (SPI), uključujući i HIV ● Sustav zdravstvene skrbi i službe ● <i>Positivan utjecaj spolnosti na zdravlje i dobrobit</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Donošenje odgovornih odluka i dobro informiranih odabira (vezano za spolno ponašanje) ■ <i>Traženje pomoći i podrške u slučaju problema</i> ● Razvijanje komunikacijskih vještina za siguran, ugodan seks ● Odbijanje ili zaustavljanje neugodnog ili nesigurnog spolnog kontakta ● Nabavka i učinkovita upotreba kondoma i kontracepcijskih sredstava ● Prepoznavanje rizičnih situacija i suočavanje s njima ● Prepoznavanje simptoma SPI 	<ul style="list-style-type: none"> ■ <i>Osjećaj obostrane odgovornosti za zdravlje i dobrobit</i> ● Osjećaj odgovornosti glede prevencije SPI/HIV ● Osjećaj odgovornosti glede prevencije neželjene trudnoće ● Osjećaj odgovornosti glede prevencije spolnog zlostavljanja
Spolnost i prava	<ul style="list-style-type: none"> ■ <i>Spolna prava prema definiciji IPPF i WAS*</i> ● <i>Nacionalno zakonodavstvo i odredbe (dob zakonski dozvoljenog stupanja u spolne odnose)</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Priznavanje svojih i tuđih spolnih prava ■ <i>Traženje pomoći i informacija</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ <i>Priznavanje svojih i tuđih spolnih prava</i>
Društvene i kulturalne odrednice spolnosti (vrijednosti i norme)	<ul style="list-style-type: none"> ■ <i>Utjecaj pritiska vršnjaka, medija, pornografije, (urbane) kulture, religije, roda, zakona i društveno-ekonomskog statusa na spolne odluke, partnerstvo i ponašanje</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Suočavanje s konfliktnim (među)ljudskim normama i vrijednostima u obitelji i društvu ■ <i>Stjecanje medijske kompetencije i suočavanje s pornografijom</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Osobni pogled na spolnost (fleksibilnost) u promjenljivom društvu ili skupini

* Međunarodna federacija za planirano roditeljstvo, IPPF: *Spolna prava, povelja IPPF-a* London, 2008. i Svjetsko udruženje za spolno zdravlje, WAS: *Deklaracija o spolnim pravima*, Hong Kong, 1999.

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

15 - i više	Informacije <i>/informiraju o.../</i>	Vještine <i>/omogućavaju da.../</i>	Stavovi <i>/pomažu da se razviju.../</i>
Ljudsko tijelo i razvoj čovjeka	<ul style="list-style-type: none"> ■ Psihološke promjene u pubertetu ■ Poznavanje tijela, slika o tijelu, mijenjanje tijela ● <i>Genitalno sakaćenje žena, obrezivanje, anoreksija, bulimija, himen i rekonstrukcija himena</i> ● <i>Poruke o ljepoti u medijima, promjene tijela tijekom života</i> ● <i>Službe kod kojih mladi mogu potražiti pomoć za probleme vezane uz ovu tematiku</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Određivanje razlika između slika u medijima i u stvarnom životu ■ Prihvatanje puberteta i odupiranje pritisku vršnjaka ■ Kritičnost prema medijskim porukama i industriji ljepote, reklamama i potencijalnim rizicima mijenjanja tijela 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Kritični pogled na kulturalne norme vezane uz ljudsko tijelo ■ Prihvatanje i poštivanje različitih oblika tijela
Plodnost i reprodukcija	<ul style="list-style-type: none"> ■ Plodnost se mijenja s godinama (surogatno roditeljstvo, medicinski potpomognuta reprodukcija) ■ Trudnoća (i u istospolnim odnosima) i neplodnost, pobačaj, kontracepcija, hitna kontracepcija (više detaljnijih informacija) ■ Neučinkovita kontracepcija i njezini uzroci (alkohol, nuspojave, nemarnost, rodna nejednakost...) ■ Informacije o kontracepcijskim službama ■ Planiranje obitelji te poslovne i osobne budućnosti ■ Posljedice trudnoće za mlade adolescente (djevojčice i dječake) ● 'Dizajnerske' bebe, genetika 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Ravnopravno komuniciranje s roditeljima, razmatranje teških tema poštujući drugačije mišljenje ■ Korištenje pregovaračkih vještina ■ Donošenje informiranih odluka glede kontracepcije i (neželjene) trudnoće ● <i>Svjesno odabiranje kontracepcije i njezino učinkovito korištenje</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Spremnost da se u pogledu plodnosti, reprodukcije i pobačaja u obzir uzmu rodne razlike ● <i>Kritički pogled na različite kulturalne/religijske norme povezane s trudnoćom, roditeljstvom, itd.</i> ● <i>Svijest o važnosti pozitivne uloge muškarca tijekom trudnoće i poroda, pozitivan utjecaj uključenih očeva</i> ● <i>Pozitivan stav prema zajedničkoj odgovornosti za kontracepciju</i>

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

15 - i više	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Spolnost	<ul style="list-style-type: none"> ■ Seks kao nešto više od spolnog čina ■ Značenje seksa u različitoj dobi, rodne razlike ■ Spolnost i invalidnost, utjecaj bolesti na spolnost (dijabetes, rak...) ■ Seks kao poslovna transakcija (prostitucija, ali i seks za manje poklone, hranu/ izlaske van, manje novčane iznose), pornografija, spolna ovisnost <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Varijacije u spolnom ponašanju, razlike u ciklusu uzbuđenja</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razmatranje oblika koje zadobivaju odnosi, razlozi za seks ili protiv njega ■ 'Objavljivanje' drugima (priznavanje homoseksualnih ili biseksualnih osjećaja) <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Razvijanje vještina intimne komunikacije i dogovaranja</i> ● <i>Suočavanje s teškoćama uspostavljanja kontakata, suočavanje s konfliktnim željama</i> ● <i>Mogućnost izražavanja s poštovanjem vlastitih želja i granica i njihovo uzimanje u obzir kod drugih</i> ● <i>Razmatranje dimenzija moći spolnosti</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Positivan stav prema spolnosti i užitku ■ Prihvatanje različitih spolnih orijentacija i identiteta <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Prihvatanje da je spolnost prisutna u različitim oblicima u svim dobnim skupinama</i> ● <i>Promjena mogućih negativnih osjećaja, gađenja i mržnje prema homoseksualnosti u osjećaje prihvatanja i slavljenja spolnih razlika</i>
Emocije	<ul style="list-style-type: none"> ■ Različite vrste osjećaja (ljubav, ljubomora); razlika između osjećanja i činjenja <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Svijest o razlikama između racionalnih misli i osjećaja</i> ● <i>Nesigurnosti na početku veza</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Suočavanje s vlastitom zaljubljenošću, ambivalentnošću, razočaranjem, ljutnjom, ljubomorom, izdajom, povjerenjem, krivnjom, strahom i nesigurnošću, razmatranje osjećaja <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Suočavanje s različitim / konfliktnim osjećajima i željama</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvatanje da se ljudi osjećaju drugačije (zbog svojeg roda, kulture ili religije i njihova tumačenja toga)
Odnosi i stilovi života	<ul style="list-style-type: none"> ■ Očekivano rodno ponašanje, očekivanja i nesporazumi <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Struktura obitelji i promjene, prisilni brak, homoseksualnost/ biseksualnost/ aseksualnost, samohrano roditeljstvo</i> ● <i>Kako izgraditi i održati odnos</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Postavljanje pitanja nepravdnosti, diskriminacije, neravnopravnosti <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Osporavanje nepravde, prestanak (sami i drugi) korištenja ponižavajućeg jezika i pričanja ponižavajućih šala</i> ● <i>Istraživati što znači biti majka i otac</i> ● <i>Traženje uravnoteženog odnosa</i> ● <i>Postati brižan partner koji daje podršku (muški ili ženski)</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Otvorenost za različite veze i stilove života; shvaćanje društvenih i povijesnih odrednica odnosa

- Glavna tema (novo)
- Glavna tema (ponavljanje)
- Dodatna tema (novo)
- Dodatna tema (ponavljanje)

15 - i više	Informacije /informiraju o.../	Vještine /omogućavaju da.../	Stavovi /pomažu da se razviju.../
Spolnost, zdravlje i dobrobit	<ul style="list-style-type: none"> ■ Sustavi i službe zdravstvene skrbi ■ Rizično spolno ponašanje i utjecaj koji ono može imati na zdravlje ■ Higijena tijela i samopregled ■ Pozitivan utjecaj spolnosti na zdravlje i dobrobit <ul style="list-style-type: none"> ● Spolno nasilje, nesigurni pobačaji, smrtnost majki, spolne devijacije ● Prenošenje HIV-a/AIDS-a i spolnih infekcija, prevencija, liječenje, njega i podrška 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Suprotstavljanje spolnom uznemiravanju ■ Traženje pomoći i podrške u slučaju problema <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Nabavljanje i učinkovito korištenje kondoma</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Internalizacija odgovornosti za svoje i partnerovo spolno zdravlje
Spolnost i prava	<ul style="list-style-type: none"> ■ Spolna prava, pristup, informacije, dostupnost, kršenje spolnih prava <ul style="list-style-type: none"> ● Pojam nositelja prava i nositelja dužnosti ● Rodno nasilje ● Pravo na pobačaj ● Organizacije za ljudska prava i Europski sud za ljudska prava 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Razumijevanje jezika ljudskih prava ■ Oснаženost za traženje spolnih prava ■ Prepoznati kršenja prava te progovoriti protiv diskriminacije i rodnog nasilja 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Prihvatanje spolnih prava za sebe i za druge <ul style="list-style-type: none"> ● Svijest o dimenzijama moći nositelja dužnosti u odnosu prema nositeljima prava ● Osjećaj društvene pravde
Društvene i kulturalne odrednice spolnosti (vrijednosti i norme)	<ul style="list-style-type: none"> ■ Društvene granice, standardi zajednice <ul style="list-style-type: none"> ● <i>Utjecaj pritiska vršnjaka, medija, pornografije, (urbane) kulture, roda, zakona i društveno-ekonomskog statusa na spolne odluke, partnerstvo i ponašanje</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Određivanje osobnih vrijednosti i uvjerenja ■ Suočavanje s konfliktnim (među)ljudskim normama i vrijednostima u obitelji i društvu <ul style="list-style-type: none"> ● Pristupanje marginaliziranoj osobi, pravedno pristupanje osobama s HIV-a/ AIDS-om koji žive u zajednici ● Stjecanje medijske kompetencije 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Svijest o društvenim, kulturalnim i povijesnim utjecajima na spolno ponašanje <ul style="list-style-type: none"> ● Poštivanje drugačijeg sustava vrijednosti i uvjerenja ● Poštivanje za vlastitu samodostatnost i samopoštovanje u svojem kulturalnom okruženju ● Osjećaj odgovornosti za vlastitu ulogu/ gledište u odnosu prema socijalnoj promjeni

■ Glavna tema (novo)

■ Glavna tema (ponavljanje)

● Dodatna tema (novo)

● Dodatna tema (ponavljanje)

Bibliografija

A. Bilješke

BZgA/WHO Regional Office for Europe (2006). Country papers on youth sex education in Europe. Cologne (<http://www.sexualaufklaerung.de/cgi-sub/fetch.php?id=489>).

Frans E, Franck T (2010). Vlaggensysteem. Praten met kinderen en jongeren over seks en seksueel grensoverschrijdend gedrag [Flagsystem. Talking with children and youngsters about sexuality and inappropriate sexual behaviour]. Antwerp, Sensoa.

Havighurst RJ (1971). Development tasks and education. New York, Longman.

Hedgepeth E, Helmich J (1996). Teaching about sexuality and HIV. Principles and methods for effective education. New York, New York University Press.

IPPF (1996). Charter on Sexual and Reproductive Rights. London (<http://www.ippf.org/NR/rdonlyres/6C9013D5-5AD7-442A-A435-4C219E689F07/0/charter.pdf>).

IPPF (2006a). Sexuality education in Europe. A reference guide to policies and practices. The Safe project. Brussels, IPPF European Network (http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Design_sex%20ed%20guide%20final%20final_30nov2006.pdf).

IPPF (2006b). Framework for comprehensive sexuality education. London (<http://www.ippf.org/NR/rdonlyres/CE7711F7-C0F0-4AF5-A2D5-E1876C24928/0/Sexuality.pdf>).

IPPF (2007). A guide for developing policies on the sexual and reproductive health and rights of young people in Europe. The Safe Project. Brussels (http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Design_ippf-policy%20guide%20final_Sep07.pdf).

- IPPF** (2008). Sexual rights: an IPPF declaration. London (<http://www.ippf.org/en/Resources/Statements/Sexual+rights+an+IPPF+declaration.htm>).
- Kohler PK, Manhart LE, Lafferty WE** (2008). Abstinence-only and comprehensive sex education and the initiation of sexual activity and teen pregnancy. *Journal of Adolescent Health*, 42, 4:344-351.
- Lazarus JV, Liljestrand J** (2007). Sex and young people in Europe. A research report of the Sexual Awareness for Europe Partnership. The Safe Project. Lund, IPPF (http://www.ySAFE.net/SAFE/documents/Design_Safe%20Research%20Report%20final%20final_27Sep07.pdf).
- OECD Social Policy Division Directorate of Employment, Labour and Social Affairs** (2008). SF 5: Age of mother at first child's birth. Paris (<http://www.oecd.org/dataoecd/62/49/41919586.pdf>).
- Plummer K** (2001). The square of intimate citizenship. Some preliminary proposals. *Citizenship Studies*, 5, 3: 237-253.
- Population Council** (2009). It's all one curriculum. Guidelines and activities for a unified approach to sexuality, gender, HIV, and human rights education. New York (http://www.popcouncil.org/pdfs/2010PGY_ItsAllOneGuidelines_en.pdf, http://www.popcouncil.org/pdfs/2010PGY_ItsAllOneActivities_en.pdf).
- Rutgers Nisso Groep** (2008). Opgroeien met liefde. Seksuele opvoedingsondersteuning aan ouders [Growing up with love. Sex education support for parents]. Utrecht.
- Schmidt G** (2004). Das neue DER DIE DAS. Über die Modernisierung des Sexuellen. [The new DER DIE DAS. On the Modernisation of the Sexual]. Giessen, Psychozial Verlag.
- UNESCO** (2009a). International technical guidance on sexuality education. Vol. I – Rationale for sexuality education. Paris (<http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183281e.pdf>).
- UNESCO** (2009b). International technical guidance on sexuality education. Vol. II – Topics and learning objectives. Paris (http://data.unaids.org/pub/ExternalDocument/2009/20091210_international_guidance_sexuality_education_vol_2_en.pdf).
- UNESCO HIV and AIDS Education Clearinghouse**. HIV and AIDS Library (http://hivaidsclearinghouse.unesco.org/search/index_expert.php).
- United Nations** (1989). Convention on the Rights of the Child. New York (<http://www.un.org/documents/ga/res/44/a44r025.htm>).
- Weeks J** (1998). The sexual citizen. *Theory, Culture & Society*, 15, 3-4:35-52.
- WHO** (1975). Education and treatment in human sexuality. The training of health professionals. Report of a WHO Meeting (WHO Technical Report Series, No. 572). Geneva (http://whqlibdoc.who.int/trs/WHO_TRS_572.pdf).

WHO (2004). Reproductive health strategy to accelerate progress towards the attainment of international development goals and targets. Global strategy adopted by the 57th World Health Assembly. Geneva (http://whqlibdoc.who.int/hq/2004/WHO_RHR_04.8.pdf).

WHO (2006). Defining sexual health. Report of a technical consultation on sexual health, 28–31 January 2002. Geneva (http://www.who.int/reproductivehealth/topics/gender_rights/defining_sexual_health.pdf).

WHO Regional Office for Europe (1999/2001). Definitions and indicators in family planning, maternal and child health and reproductive health used in the WHO Regional Office for Europe. Copenhagen (www.euro.who.int/reproductivehealth).

WHO Regional Office for Europe (2001). WHO Regional Strategy on Sexual and Reproductive Health. Copenhagen (www.euro.who.int/document/e74558.pdf).

WHO Regional Office for Europe (2008). Inequalities in young people's health. HSC international report from the 2005/2006 survey. Edinburgh (http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0005/53852/E91416.pdf).

World Association for Sexual Health (WAS) (1999). Declaration of Sexual Rights. Hong Kong (<http://worldsexualhealth.org/sites/default/files/Declaration%20of%20Sexual%20Rights.pdf>).

World Association for Sexual Health (WAS) (2008). Sexual health for the millennium. A declaration and technical document. Minneapolis (<http://worldsexualhealth.org/millennium-declaration>).

B. Znanstvena bibliografija o psihološkom i spolnom razvoju djeteta

Bancroft J (2006). Normal sexual development. Barbaree HE, Marshall WL (eds.). The juvenile sex offender. New York/London, Guilford Press.

Bancroft J et al. (eds.) (2003). Sexual development in childhood. Bloomington, Indiana University Press.

Barbaree E, Marshall WL (eds.) (2006). The juvenile sex offender. New York/London, Guilford Press.

Berger M (1994). Sexualerziehung im Kindergarten. [Sexuality education in the kindergarten]. Frankfurt am Main, Brandes & Apsel.

Bornemann E (1994). Childhood phases of maturity. Amherst, NY, Prometheus Books.

Burian B (ed.) (2005). Doktorspiele. Die Sexualität des Kindes [Playing doctors and nurses. Child sexuality]. Vienna, Picusverlag.

Cohen-Kettenis PT, Sandfort T (1996). Seksueel gedrag van kinderen. Een kwantitatief onderzoek onder moeders [Sexual behaviour of children. A quantitative survey]. Tijdschrift voor Seksuologie, 20:254-265.

Creemers C, Vermeiren R, Deboutte D (2007). Seksueel grensoverschrijdend gedrag door kinderen [Inappropriate sexual behaviour in children]. In: Van Wijk AP, Bullens RAR, Van Den Eshof P (eds.). Facetten van zedencriminaliteit [Facets of sexual criminality]. The Hague.

de Graaf H, Rademakers J (2003). Seks in de groei. Een verkennend onderzoek naar de (pre-) seksuele ontwikkeling van kinderen en jeugdigen [A growing interest in sex. An exploratory study into the presexual and sexual development of children and young people] (RNG-studies, No. 2). Delft, Rutgers Nisso Groep.

de Graaf H; Rademakers J (2007). Seksueel gedrag en seksuele gevoelens van prepuberale kinderen [Sexual behaviour and sexual feelings of prepubertal children]. Tijdschrift voor Seksuologie, 31:184-194.

de Graaf H et al. (2004). De seksuele levensloop [Sexual development]. In: Gijs L. et al. (eds.). Seksuologie [Sexology]. Houten, Bohn Stafleu van Loghum, pp. 167-190.

Delfos MF (1996). Kinderen in ontwikkeling. Stoornissen en belemmeringen [Child development. Interference and obstacles]. Lisse, Pearson.

De Wit J, Van Der Veer G, Slot NW (1995). Psychologie van de adolescentie [The adolescent psychology]. Baarn, Intro.

Dieltjens S, Meurs P (2008). Seksuele ontwikkeling en de rol van broers en zussen. Siblingseks: spelletjes, nieuwsgierigheid, misbruik en incest [Sexual development and the role of brothers and sisters. Sibling sex: games, curiosity, abuse and incest]. Cahiers seksuele psychologie en seksuologie, 3. Antwerp/Apeldoorn.

- Dunde SR** (1992). Handbuch Sexualität [Guide to sexuality]. Weinheim, Deutscher Studien-Verlag.
- Frans E** (ed.) (2008). Seksueel grensoverschrijdend gedrag. Algemene gids [Inappropriate sexual behaviour. A general guide]. Antwerp, Sensoa (http://www.sensoa.be/downloadfiles_shop/algemene_gids_grensoverschrijdend_gedrag.pdf).
- Fried L** (2000). Sexualität in Kindertagesstätten – immer noch ein Tabu? [Sexuality in kindergartens – still taboo?] In: Colberg-Schrader H et al. (eds.). KIT. Kinder in Tageseinrichtungen. Ein Handbuch für Erzieherinnen [Children in daycare. A guide for care workers. Velber, Sensoa.
- Friedrich WN** (2003). Studies of sexuality of nonabused children. In: Bancroft J et al. (eds.). Sexual development in childhood. Bloomington, Indiana University Press, pp. 107-120.
- Friedrich WN** et al. (1991). Normative sexual behavior in children. *Pediatrics*, 88:456-464.
- Friedrich WN** et al. (1998). Normative sexual behavior in children: A contemporary sample. *Pediatrics*, 101:9.
- Friedrich WN** et al. (2000). Cultural differences in sexual behaviour. 2-6 year old Dutch and American children. In: Sandfort T, Theodorus GM, Rademakers J (eds.). Childhood sexuality. Normal sexual behaviour and development. *Journal of Psychology and Human Sexuality [Special issue]*, 12:117-129.
- Fthenakis WE, Textor M** (eds.) (2004). Knauer's Handbuch Familie. Alles was Eltern wissen müssen [Knauer's guide – family. Everything parents need to know]. München, Knauer.
- Gavey N** (2005). Just sex? The cultural scaffolding of rape. London, Routledge.
- Goldman R, Goldman J** (1982). Children's sexual thinking. A comparative study of children aged 5 to 15 years in Australia, North America, Britain and Sweden. London, Routledge & Kegan Paul.
- Haerberle EJ** (1983). The sex atlas. New York, Continuum Publishing Company.
- Haug-Schnabel G** (1997). Sexualität ist kein Tabu. Vom behutsamen Umgang mit einem schwierigen Thema [Sexuality is not taboo. Dealing sensitively with a delicate subject]. Freiburg, Herder.
- Hayez J-Y** (2005). Ook kinderen hebben een lichaam. Kinderen leren omgaan met seksualiteit [Children have a body too. Teaching children to deal with sexuality]. Tiel, Lanoo.
- Heuves W** (2006). Pubers. Ontwikkeling en problemen. [Puberty. Development and problems]. Assen, Koninklijke Van Gorcum BV.
- Isaacs S** (1933 – reprint 2001). Social development in young children. London, Routledge.
- Jenkins P** (2003). Watching the research pendulum. In: Bancroft J et al. (eds.). Sexual development in childhood. Bloomington, Indiana University Press.
- Klad' T, Vermeire K** (2006). La vie sexuelle des jeunes [Young people's sex life]. *Antenne*, 24, 3:19-27.

Lamb S, Coakley M (1993). "Normal" childhood sexual play and games. Differentiating play from abuse. *Child Abuse & Neglect*, 17:515-526.

Langfeldt T (1990). Early childhood and juvenile sexuality, development and problems. In: Perry ME (ed.). *Handbook of sexology*, Vol. 7. Childhood and adolescent sexology. New York, Elsevier, pp. 179-200.

Larsson I, Svedin CG (2002). Teachers' and parents' reports on 3- to 6-year-old children's sexual behavior. A comparison. *Child Abuse & Neglect*, 26:247-266.

Maccoby EE (2000). *Die Psychologie der Geschlechter. Sexuelle Identität in den verschiedenen Lebensphasen* [The psychology of the sexes. Sexual identity at various life stages]. Stuttgart, Klett-Cotta. [Originally published in English as: Maccoby EE (1998). *The two sexes: growing up apart, coming together*. Cambridge, MA, The Belknap Press of Harvard University Press.]

McKee A et al. (2010). Healthy sexual development: A multidisciplinary framework research. In: *International Journal of Sexual Health*, 22, 1:14-19.

Ohlrichs Y (2007). Normale seksuele ontwikkeling [Normal sexual development]. In: Van Wijk AP, Bullens RAR, Van Den Eshof P. *Facetten van zedencriminaliteit* [Facets of sexual criminality]. The Hague, Reed Business BV.

Okami P, Olmstead R, Abramson PR (1997). Sexual experiences in early childhood. 18-year longitudinal data from the UCLA Family Lifestyles Project. *Journal of Sex Research*, 34, 4:339-347.

Rademakers J (2000). Het kind als subject. De seksuele ontwikkeling van kinderen (0-12 jaar) [The child as subject. The sexual development of children (from birth to age 12)]. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 24:17-23.

Ravesloot J (1992). Jongeren en seksualiteit [Young people and sexuality]. In: Du Bois-Reymond M. *Jongeren op weg naar volwassenheid* [Young people moving into adulthood]. Groningen, Wolters-Noordhoff.

Rossmann P (1996). *Einführung in die Entwicklungspsychologie des Kindes- und Jugendalters* [Introduction to developmental psychology of children and adolescents]. Bern, Huber.

Ryan G, Lane S (eds.) (1997). *Juvenile sexual offending. Causes, consequences and correction*. San Francisco, Jossey-Bass.

Sandfort TGM, Rademakers J (2000). *Childhood sexuality. Normal sexual behavior and development*. New York, London and Oxford, Haworth Press.

Schenk-Danzinger L (1988). *Entwicklungspsychologie* [Developmental psychology]. Vienna, Österreichischer Bundesverlag.

Schmidt G (1988). *Das große DER DIE DAS* [The big DER DIE DAS]. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt.

Schmidt G (2004). Kindessexualität – Konturen eines dunklen Kontinents [Childhood sexuality – outlines of a dark continent]. *Zeitschrift für Sexualforschung*, 4:312-322.

Schuhrke B (1991). Körperentdecken und psychosexuelle Entwicklung. Theoretische Überlegungen und eine Längsschnittuntersuchung im zweiten Lebensjahr [Discovery of one's body and psychosexual development. Theoretical considerations and a longitudinal study of children in their second year]. Regensburg, Roderer.

Schuhrke B (1997). Genitalentdecken im zweiten Lebensjahr [Discovery of the genitals in children in their second year]. In: Zeitschrift für Sexualforschung, 10:106-126.

Schuhrke B (1999). Scham, körperliche Intimität und Familie [Shame, physical intimacy and family]. In: Zeitschrift für Familienforschung, 11:59-83.

Schuhrke B (2002). Curiosity and privacy. The management of children's sexual interest in the family. In: Göttert M, Walser K (eds.). Gender und soziale Praxis [Gender and social practice]. Königstein, Ulrike Helmer, pp.121-143.

Schuhrke B (2005). Sexuelles Verhalten von Kindern. Zwischen Normalität und Abweichung [Sexual behaviour of children. Between normality and deviance]. In: Burian-Langeegger B, ed. Doktorspiele. Die Sexualität des Kindes [Playing doctors and nurses. Child sexuality]. Vienna, Picus, pp.34-62.

Schuster P, Springer-Kremser M (1994). Bausteine der Psychoanalyse [Basic elements of psychoanalysis]. Vienna, WUV.

Straver CJ, Cohen-Kettenis PT, Slob AK (1998). Seksualiteit en levensloop [Sexuality and course of life]. In: Slob AK et al. (1998). Leerboek seksuologie [Textbook of sexology]. Houten/Diegem, Bohn StafleuVan Loghum.

Trautner HM (2002). Entwicklung der Geschlechtsidentität [Development of sexual identity]. In: Oerter R, Montada, L (eds.). Entwicklungspsychologie [Developmental psychology]. Weinheim, Beltz, pp.648-674.

van der Doef S (1994). Kleine mensen grote gevoelens. Kinderen en hun seksualiteit [Little people, big feelings. Children and their sexuality]. Amsterdam, de Brink.

Verhofstadt-Denčve L (1998). Adolescentiepsychologie [Adolescent psychology]. Leuven/Apeldoorn, Garant.

Volbert R, van der Zanden R (1996). Sexual knowledge and behaviour of children up to 12 years. What is age appropriate? In: Davies G et al. (eds.). Psychology, law and criminal justice. International development in research and practice. Berlin, De Gruyter, pp.198-215.

Zwiep C (2005). Kinderen en seksualiteit. Pedagogische begeleiding in de kinderopvang [Children and sexuality. Educational guidance in the context of childcare]. Amsterdam, SWP Publishers.

C. Kurikulumi i nastavni priručnici

Advocates for Youth (2002). Guide to Implementing TAP (Teens for AIDS prevention). A peer education programme to prevent HIV and STI. Washington, DC (<http://www.advocatesforyouth.org/storage/advfy/documents/TAP.pdf>).

Blake S, Muttock S (2004). Assessment, evaluation and sex and relationships education. A practical toolkit for education, health and community settings. London, National Children's Bureau.

BZgA (1994). General Concept for Sex Education of the Federal Centre for Health Education in cooperation with the Federal States. Cologne (<http://www.bzga.de/infomaterialien/?sid=-1&idx=777>).

BZgA (2004). Concept Sex Education for Youths. Cologne (<http://www.sexualaufklaerung.de/index.php?docid=694>).

BZgA (2006). Über Sexualität reden. Zwischen Einschulung und Pubertät. Ein Ratgeber für Eltern zur kindlichen Sexualentwicklung zwischen Einschulung und Pubertät [Talking about sexuality. From school entry to puberty. A guide for parents about child sexual development from school entry to puberty]. Cologne (<http://www.sexualaufklaerung.de/index.php?docid=900>).

BZgA (2006). Über Sexualität reden. Die Zeit der Pubertät. Ein Ratgeber für Eltern zur kindlichen Sexualentwicklung in der Pubertät [Talking about sexuality. Puberty. A guide for parents about child sexual development in puberty]. Cologne (<http://www.sexualaufklaerung.de/index.php?docid=901>).

BZgA (2007). Youth. Forum sex education and family planning, No. 3/2007. Cologne (<http://www.sexualaufklaerung.de/index.php?docid=1331>).

International Bureau of Education (2006). Manual for integrating HIV and AIDS education in school curricula. Geneva (www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/HIV_and_AIDS/publications/IBE_CurrManual3v_en.pdf).

IPPF (2006). Framework for Comprehensive Sexuality Education. London (updated version 2010: <http://www.ippf.org/NR/rdonlyres/CE7711F7-C0F0-4AF5-A2D5-1E1876C24928/0/Sexuality.pdf>).

IPPF (2007). Included, involved, inspired: a framework for youth peer education programmes. London (<http://www.ippf.org/NR/rdonlyres/60B87E63-649B-4523-B1F2-8599438249DE/0/peeredu.pdf>).

IPPF (2008). Sexual rights. An IPPF declaration. London (<http://www.ippf.org/NR/rdonlyres/9E4D697C-1C7D-4EF6-AA2A-6D4D0A13A108/0/SexualRightsIPPFdeclaration.pdf>).

IPPF (2009). From evidence to action. Advocating for comprehensive sexuality education. London (www.ippf.org/en/Resources/Guides-toolkits/From+evidence+to+action+advocating+for+comprehensive+sexuality+education.htm).

IPPF (2010). Voices of hope: guide to inspire dialogues on religion, faith, sexuality and young people. London (<http://www.ippf.org/en/Resources/Guides-toolkits/Voices+of+hope.htm>).

IPPF (in press). EXCLAIM! IPPF's guide to young people's sexual rights. London (www.ippf.org).

Irvin A (2004). Positively informed. Lesson plans and guidance for sexuality educators and advocates. New York, International Women's Health Coalition (<http://www.iwhc.org/index.php?option=content&task=view&id=2594>).

Kirby D, Laris BA, Rolleri L (2006). Sex and HIV Education programs for youth. Their impact and important characteristics. FHI, Washington, DC (<http://www.etr.org/recapp/documents/programs/SexHIVedProgs.pdf>).

Kirby D, Rolleri LA, Wilson MM (2007). Tool to assess the characteristics of effective STD/HIV education programs. Healthy Teen Network, Washington, DC (<http://www.healthysteennetwork.org/vertical/Sites/%7BB4D0CC76-CF78-4784-BA7C-5D0436F6040C%7D/uploads/%7BAC34F932-ACF3-4AF7-AAC3-4C12A676B6E7%7D.PDF>).

Lafa Stockholm County AIDS Prevention Programme (2004). The main thread. Handbook on sexuality and personal relationships among young people. Stockholm (http://www.lafa.nu/upload_files/dokument/The%20Main%20Thread%20-%20a%20han%20book%20on%20sexuality%20and%20personal%20relationships%20%20from%20Lafa.pdf).

Pädagogische Hochschule Luzern; Hochschule Luzern, Soziale Arbeit [Lucerne University of Teacher Education; Lucerne University of Applied Sciences and Arts, Social Work Department] (2007). Sexualpädagogik und Schule. Eine Situationsanalyse [Sexuality education and the school. A situation analysis]. Lucerne (http://www.bildungund-gesundheit.ch/dyn/bin/87023-87027-1-situationsanalyse_sexual_p_dagogik_und_schule_definitive_fassung.pdf).

Pädagogische Hochschule Luzern; Hochschule Luzern, Soziale Arbeit [Lucerne University of Teacher Education; Lucerne University of Applied Sciences and Arts, Social Work Department] (2008). L'éducation sexuelle à l'école. Analyse de la situation [Sexuality education and the school. A situation analysis]. Lucerne (http://www.amorix.ch/upload/docs/Analyse%20de%20la%20situation_version_11-08.pdf).

Pädagogische Hochschule Luzern; Hochschule Luzern, Soziale Arbeit [Lucerne University of Teacher Education; Lucerne University of Applied Sciences and Arts, Social Work Department] (2008). Grundlagenpapier Sexualpädagogik und Schule [Statement of principles on sexuality education and the school]. Lucerne (http://amorix.phz.ch/upload/docs/Grundlagenpapier_Sexualpaedagogik_Version%204%201-D.pdf).

Pädagogische Hochschule Luzern; Hochschule Luzern, Soziale Arbeit [Lucerne University of Teacher Education; Lucerne University of Applied Sciences and Arts, Social Work Department] (2008). Document établissant les bases d'une éducation sexuelle à l'école [Statement of principles on sexuality education and the school]. Lucerne (http://amorix.phz.ch/upload/docs/Grundlagepapier_version_4_1_F_DEF_V3.pdf).

Path (2002). Games for adolescent reproductive health. An international handbook. Washington, DC (<http://www.path.org/files/gamesbook.pdf>).

PLANeS, Schweizerische Stiftung für sexuelle und reproduktive Gesundheit [Swiss Foundation for sexual and reproductive health] (2008). Positionspapier von PLANeS zu Sexualpädagogik [PLANeS position paper on sexuality education]. Zürich (http://www.plan-s.ch/IMG/pdf_PositionspapierPLANeSSexualpadagogik5_11_08.pdf).

Population Council (2009). It's all one curriculum. Guidelines and activities for a unified approach to sexuality, gender, HIV, and human rights education. New York (http://www.popcouncil.org/pdfs/2010PGY_ItsAllOneGuidelines_en.pdf, http://www.popcouncil.org/pdfs/2010PGY_ItsAllOneActivities_en.pdf).

Rutgers Nisso Groep (2007). RAP-Tool of the Youth Incentives Programme of the Rutgers Nisso Groep The Netherlands. Utrecht (http://hivaidsclearinghouse.unesco.org/search/resources/bie_rap_tool_engels_jan_2007.pdf)

Senderowitz J, Kirby D (2006). Standards for curriculum-based reproductive health and HIV education programs. Arlington, FHI (http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/temp/FHI_standards_senderowitz_kirby.pdf).

Sensoa (2000). Good lovers. A new concept of sex education. Ghent (http://www.sensoa.be/downloadfiles_shop/concept_good_lovers.pdf).

Sensoa (2007). International resources on sexual and reproductive health education. Ghent (http://www.sensoa.be/pdf/docucentrum/infopakket_internationale_leermiddelen.pdf).

Sex Education Forum (2009). Celebrating sex and relationships education: Past, present and future. London, National Children's Bureau (http://www.ncb.org.uk/members_area/publication_view.aspx?PubID=611&searchTitle=Celebrating+Sex+and+Relationships+Education&searchAuthor=&searchISBN=&searchYear=2009&searchSeries=-1&searchKeyword=&pageIndex=1&searchSubject=0).

Siecus (1998). Right from the start. Guidelines for sexuality issues (birth to five years). New York (www.siecus.org).

Siecus (2000). Developing guidelines for comprehensive sexuality education. New York (http://www.siecus.org/_data/global/images/guideintl.pdf).

Siecus (2004). Guidelines for comprehensive sexuality education. Kindergarten through 12th grade. New York (www.siecus.org/_data/global/images/guidelines.pdf).

Siecus (2005). Talk about sex. New York (<http://www.siecus.org>).

TARSHI (2005). Basics and beyond: integrating sexuality, sexual and reproductive health and rights – a manual for trainers. New Delhi.

Wight D, Abraham C (2000). From psycho-social theory to sustainable classroom practice. Developing a research-based teacher-delivered sex education programme. In: Health education research, 15, 1:25-38. (<http://her.oxfordjournals.org/cgi/reprint/15/1/25.pdf>)

World Population Foundation (WPF) (2008). IM toolkit for planning sexuality education programs. Using intervention mapping in planning school-based sexual and reproductive health and rights education programs. Maastricht (www.wpf.org/documenten/20080729_IMToolkit_July2008.pdf).

Y-Peer (2003). Peer education. Training of trainers manual. New York, United Nations Population Fund (http://www.aidsmark.org/ipc_en/pdf/sm/tm/Peer%20Education%20Training%20of%20Trainers%20Manual.pdf).

D. Internetske stranice

Advocates for Youth, United States of America:

www.advocatesforyouth.org

Aids Action Europe. Clearinghouse on HIV and AIDS in Europe and Central Asia:

www.aidsactioneurope.org/index.php?id=186&L=http%3A%25

Austrian Institute for Family Studies (ÖIF), University of Vienna:

www.oif.ac.at

Deutsche Gesellschaft für Sexualforschung [German Association for Sexual Research]:

www.dgfs.info

European Society of Contraception and Reproductive Health (ESC):

www.contraception-esc.com

www.contraception-esc.com/weblibrary/index.htm

Family Health International (FHI), United States of America:

www.fhi.org/en/index.htm

Family Planning Association (FPA), United Kingdom:

www.fpa.org.uk

Federal Centre for Health Education (BZgA), Germany:

www.bzga-whocc.de

www.sexualaufklaerung.de

www.loveline.de

www.familienplanung.de

www.komm-auf-tour.de

www.forschung.sexualaufklaerung.de

www.frauengesundheitsportal.de

German Foundation for World Population (DSW):

www.dsw-online.de

Guttmacher Institute, United States of America:

www.guttmacher.org

International Centre for Reproductive Health (ICRH), University of Ghent, Belgium:

www.icrh.org

International Centre for Research on Women (ICRW):

www.icrw.org

International Planned Parenthood Federation (IPPF):

www.ippf.org

International Women's Health Coalition (IWHC):

www.iwhc.org

Kaiser Family Foundation (KFF), United States of America:

www.kff.org

Kompetenzzentrum Sexualpädagogik und Schule [Skills Centre Sex Education and Schools],
Switzerland:

www.amorix.ch

NHS Choices, United Kingdom:

www.nhs.uk/Livewell/Sexandyoungpeople/Pages/Sex-and-young-people-hub.aspx

Population Council:

www.popcouncil.org

Pro familia – German association for family planning, sex education and sexual counselling:

www.profamilia.de

Rutgers Nisso Groep (RNG), Netherlands:

www.rutgersnissogroep.nl/English

Schweizerische Stiftung für sexuelle und reproduktive Gesundheit [Swiss Foundation for Sexual and
Reproductive Health – PLANeS]:

www.plan-s.ch

www.isis-info.ch

SENSOA, Belgium:

www.sensoa.be

Sex Education Forum, United Kingdom:

www.ncb.org.uk/sef/home.aspx

Sexuality Information and Education Council of the United States (Siecus), United States of America:

www.siecus.org

www.sexedlibrary.org

Swedish Association for Sexuality Education (RFSU):

www.rfsu.se

UNESCO HIV and AIDS Education Clearinghouse. HIV and AIDS Library:

www.hivaidsclearinghouse.unesco.org/search/index_expert.php

United Nations Population Fund (UNFPA):

www.unfpa.org/adolescents/education.htm

United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS):

www.unaids.org/en

World Health Organization (WHO):

www.who.int/reproductive-health/index.htm

www.apps.who.int/rhl/en/index.html

World Health Organization Regional Office for Europe (WHO/Europe):

www.euro.who.int/reproductivehealth

World Population Foundation (WPF), Netherlands:

www.wpf.org

www.theworldstarts.org/start/begin.html

Youth peer education Network (Y-Peer):

www.youthpeer.org

www.youthpeer.org/web/guest/ypeer-toolkit

Standardi za spolni odgoj u Europi zajednički su rad Saveznog centra za zdravstveno obrazovanje (BZgA), Regionalnog ureda Svjetske zdravstvene organizacije za Europu i međunarodne radne skupine u kojoj su se okupili predstavnici sljedećih organizacija (navedenih abecednim redom):

Austrijski institut za obiteljske studije: Olaf Kapella

Europsko društvo za kontracepciju: Olga Loeber

Evert Ketting, savjetnik (Nizozemska)

Forum za spolni odgoj, Nacionalni ured za djecu (Velika Britanija): Anna Martinez

Klinika za spolno zdravlje Väestöliitto, Finski obiteljska federacija: Dan Apter, Raisa Cacciatore

Međunarodna federacija za planirano roditeljstvo, IPPF: Doortje Braeken, Ada Dortch

Međunarodni centar za reproduktivno zdravlje pri Sveučilištu u Gentu (Belgija): Peter Decat, Kristien Michielsen

Norveška uprava za zdravlje: Ulla Ollendorff

Odsjek za zdravlje žena i djece, Sveučilište u Uppsali (Švedska): Margareta Larsson

Regionalni ured Svjetske zdravstvene organizacije za Europu: Gunta Lazdane

Savezni centar za zdravstveno obrazovanje, BZgA (Njemačka): Christine Winkelmann, Stefanie Amann, Angelika Heßling, Monika Hünert, Helene Reemann

SENSOA (Belgija): Erika Frans

Skupina Rutgers Nisso (Nizozemska): Ineke van der Vlugt

Služba za kontracepciju i spolno zdravlje, Nottinghamshire Community Health (Velika Britanija): Simone Reuter

Sveučilište za primijenjene znanosti i umjetnosti u Luzernu (Švicarska): Daniel Kunz

Svjetska fondacija za populaciju: Sanderijn van der Doef

Švicarska fondacija za spolno i reproduktivno zdravlje, PLANES: Marina Costa

UNESCO: Ekuia Yankah

Uredila Christine Winkelmann

Dizajn i grafička oprema:

Kühn Medienkonzept & Design, Hennef

Tisak:

Rasch, Bramsche

Izdanje:

1.1.9.10

Objavio Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung, BZgA [Savezni centar za zdravstveno obrazovanje (BZgA)], Köln

<http://www.bzga.de>, <http://www.bzga-whocc.de>

Copyright 2010 BZgA

BZgA ovu tiskovinu izdaje besplatno. Tiskovina nije namijenjena za preprodaju od strane primatelja ili treće osobe.

Narudžbe poštom: BZgA, 51101 Köln

Narudžbe faksom: 0221 8992-257

Narudžbe elektroničkom poštom: order@bzga.de

Broj: 60059500

Informacija o bibliografiji Njemačke knjižnice

Ova tiskovina registrirana je u Njemačkoj nacionalnoj bibliografiji Njemačke knjižnice. Detaljni bibliografski podaci dostupni su na internetskoj stranici <http://dnb.d-nb.de/>.

ISBN 978-3-937707-82-2

ISBN 978-3-937707-82-2